

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1998

1 □ Marts

Side 1-80

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med eller interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af: arkivar, ph.d. *Margit Mogensen*, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 92 23 25, museumsinspektør, mag.art. *Lene Floris*, Museet for Holbæk og Omegn, Klosterstræde 18, 4300 Holbæk, Tlf. 59 43 23 53 og arkivar, ph.d. *Karl Peder Pedersen*, Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, 2200 København N. Tlf. 31 39 35 20.

Abonnement koster 185 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Lene Floris eller Karl Peder Pedersen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Margit Mogensen.

Forsidebilledet:

Udsnit af Troels Triers maleri: Thyre Danebod anlægger Danevirke fra 1917. På billedet ses den situation, hvor den beslutsomme dronning – ifølge myten – har taget kommandoen, og er i færd med at sætte mændene i sving med voldbyggeriet. Maleriet, der hænger på Vestbirk Højskole, gengives i sin fulde udstrækning på side 11.

Fortid og Nutid

Marts 1998 . hefte 1 . side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Redaktionsskifte

Birgit Løgstrup

Formand for Dansk Historisk Fællesråd

Farvel til den gamle redaktion

Landsarkivar Inge Bundsgaard og arkivar Michael Gelting har i fællesskab redigeret *Fortid og Nutid* siden 1992 hefte 2. Deres periode omfatter de sidste to hefter med lilla layout og hele perioden med de fire vinduer på forsiden af heftet, hvor årets fire hefter efterhånden udfylder deres plads. Et meget gennemtænkt koncept fra redaktionens hånd, der også layout mæssigt har været med til at give *Fortid og Nutid* et særpræg.

Indholdsmæssigt har Inge Bundsgaard og Michael Gelting også sat deres klare præg på den redaktionelle linie. Der har været spændende artikler, som har afspejlet, hvad der er sket i historikerverdenen i perioden. Her kan man tænke på byhistorie, forstads- og kvarterhistorie. Der har været bragt artikler, der viser, hvad der sker i museumsverdenen. Ja, indholdet har dækket emner fra arkæologi til besættelsestidshistorie. Redaktionen har givet en betydelig – og meget arbejdskrævende læserservice ved at forsyne artiklerne med en indholdsmæssig foromtale, en såkaldt manchete. Den virker både som en appetitvækker, der får læseren til at gå videre med artiklen, og giver den lidt mere dovne eller travle læser en fornemmelse af, hvad han går glip af ved blot at bladere videre.

Men det er ikke mindst på anmeldelsessiden, Inge Bundsgaards og Michael Geltings redaktionstid har vist nybrud. Anmeldelserne har været delt mellem de længere debatanmeldelser, øvrige anmeldelser og notitser. Der

har været forsøg på at samle anmeldelser, f.eks. om økohistorien og festskrifers betydning i historikerverdenen. Og det er lykkedes at vække debat. Tænk blot på historikerfejden I – III om historiens videnskabelighed.

Så Dansk Historisk Fællesråd vil gerne hermed bringe en stor tak til Inge Bundsgaard og Michael Gelting for deres indsats for *Fortid og Nutid*.

Velkommen til den nye redaktion

Fra 1998 hefte 1 har en ny redaktion overtaget *Fortid og Nutid*. Denne gang er det en trojka bestående af arkivar, ph.d. Margit Mogensen, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen og museumsinspektør, mag.art. Lene Floris.

Margit Mogensen er cand.mag. i historie og kunsthistorie fra Københavns Universitet fra 1974. Hun har siden 1975 været arkivar, først ved Landsarkivet for Sjælland siden ved Rigsarkivet, hvor hun også er seniorforsker. Af tillidshverv i historikerverdenen kan nævnes, at hun 1976-79 sad i bestyrelsen for Landbohistorisk Selskab. Desuden vil hun være mange af *Fortid og Nutids* læsere bekendt fra sit hverv som lokalhistorisk konsulent for DLF (øst for Storebælt) i perioden 1985-92. Og så har hun holdt masser af foredrag rundt i hele landet. I 1997 blev hun ph.d. på afhandlingen *Danmark og verdensudstillingerne i 19. århundrede*, hvor hun i det foregående år med uddannelsesorlov fra Rigsarki-

vet var tilknyttet Københavns Universitets historiske institut. Desuden er det værd at fremhæve Margit Mogensens redaktionserfaring fra *Nordisk Arkivnyt*, hvor hun i tre år var Statens Arkivers lokalredaktør.

Karl Peder Pedersen er cand.mag. i historie og geografi fra København og Odense universiteter fra 1981. Han er nu arkivar og seniorforsker ved Landsarkivet for Sjælland, men har tidligere haft forskellige stipendier, der alle har resulteret i gode artikler og bøger om fæstebønder på Vestfyn, Danmarks kolonitid i Tranquebar m.m. Senest var han 1991-95 knyttet til forskningsrådsprojektet »Stat, Forvaltning og Samfund,« hvilket resulterede i ph.d.-afhandlingen *Enevældens amtmænd* fra Københavns Universitets retshistoriske institut i 1997. Karl Peder Pedersens tilknytning til Dansk Historisk Fællesråds verden ligger desuden i hvervet som formand for Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger og Arkiver i Københavns kommune (SLAK), ligesom han i en årrække har været formand for Østerbro Lokalhistoriske Forening. Karl Peder Pedersens redaktionserfaring stammer fra redaktionen 1992-95 af et engelsk- og tysksproget nyhedsbrev for bondedagbogforskere og 1991-95 nyhedsbrevet for »Stat, Forvaltning og Samfund.« Han har desuden redigeret flere anatologier med forvaltningshistoriske temaer.

Lene Floris er mag.art. i europæisk etnologi fra Københavns Universitet. Hendes magisterafhandling hed *Livshistorie og livsform. En etnologisk undersøgelse af selvstændige erhvervsdrivende i en forstad gennem tre generationer*. 1987-96 har hun været museumsinspektør ved Nationalmuseet, senest som leder af formidlingsenheden på afdelingen for nyere tid. Derefter fulgte et år som forsker ved det af Statens Humanistiske Forskningsråd financerede Center for Humanistisk Historieformidling. Fra 1. september 1997 er Lene Floris leder af Museet for Holbæk og Omegn. Hun har skrevet en lang række artikler dels om etnologiske emner dels om museumsformidling. Hun sidder i mange bestyrelser med relation til museumsverdenen: ICOM, CECA's danske arbejdsgruppe, Sammenslutningen af kulturhistoriske museer i Vestsjællands amt, Danmarks Folkeminder, Havebrugshistorisk Selskab, og så er hun formand for Foreningen af Danske Museumsformidlere.

Det er således en faglig kompetent redaktion, der nu tager over. Dansk Historisk Fællesråd takker jer for at have påtaget jer hvervet. Vi glæder os til at se, hvilke spændende artikler og anmeldelser, I vil præsentere for læserne. Velkommen til arbejdet!

Danske myter – fra dronning Thyre til krigen i 1864

Inge Adriansen og Birgit Jenvold

Fortid og Nutid marts 1998, s. 5-49.

På Deutsches Historisches Museum i Berlin åbner den 20. marts 1998 den store udstilling *Mythen der Nationen*. Ca. 20 europæiske lande viser her eksempler på centrale begivenhedshistoriske myter, som har haft mentalitetshistorisk betydning i perioden 1815-1914. Det danske bidrag til kataloget bringes her i en uddybende udgave.

Inge Adriansen, f. 1944., ph.d. Museumsinspektør ved Museet på Sønderborg Slot.

Birgit Jenvold, f. 1961, mag.art. Museumsinspektør ved Museet på Koldinghus.

Ordet myte har flere betydninger på dansk, dels betegner det en *usand* historie, dels en *mytisk* historie. De fem myter, som her bliver beskrevet, er først og fremmest mytiske historier, det vil sige *fortællinger om konkrete handlinger, der er blevet opfattet som sande og har haft betydning for udviklingen af den nationale selvforståelse*. Det er mindre vigtigt, at myterne har vist sig ikke at kunne opfylde kravene fra den historiske kildekritik. Myternes betydning ligger netop ikke i deres historiske korrekthed, men i den betydning de har haft – og i vid udstrækning fortsat har – for danskernes opfattelse af sig selv som folk.

Gennem 1800-tallet blev dansk kultur i høj grad præget af nationalromantikken, hvori de nationale myter spillede en væsentlig rolle. Inspirationen til dyrkelsen af de nationale særpræg lå i tidens europæiske strømninger. Den geografiske nærhed og de store kulturelle ligheder betød, at danske kunstnere og kulturpersoner modtog indtryk fra Tyskland, som de omformede og videreudviklede i en særlig dansk retning. De overordnede teorier udsprang af tysk inspiration, men på

Kunstakademiet i København blev teorierne omsat i praksis og udviklet til en dansk-national egenart, som efterhånden blev opfattet som en modsætning især til tysk kunst.

Nationalromantikken blev en bred, kulturel bevægelse, der gennemstrømmede alle humanistiske videnskaber. Ikke alene nationale myter blev genstand for opmærksomhed, men også historiske bygninger, landskaber og folkelivet blev til symboladede elementer i den danske selvforståelse. Det blev forventet, at kunstnere beskæftigede sig med nationale emner, herunder de store identitetsbærende myter og historiemaleriet. Dette krævede, at de foretog kildestudier, opsøgte historiske steder og indlevede sig i de danske nationale myter.

Prisopgaver fra Kunstakademiet i København, bestillinger fra Det kongelige Hof samt ambitiøse, formuende privatsamlere og museer var med til at styrke interessen for historiemaleri og myter. I 1878 blev Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot grundlagt. Det havde som en hovedopgave netop at præge og styrke den danske identitet og det nationale

sammenhold gennem bestillinger af værker med danmarkshistoriske motiver hos billedkunstnerne.

Den danske kulturelite var meget opmærksom på kunstens betydning for den almene dannelse og de muligheder for national vækkelse, der lå i kunstnerens hænder. Kunstens nationale indhold og udtryk blev således fremhævet som en afgørende faktor for, at Danmark fortsat kunne bestå som selvstændig nation. Kunstværker med nationale myter og andre danske historiske motiver kunne opleves i

museer og andre offentlige kunstsamlinger. Kunstforeninger udsendte grafiske tryk af disse billeder og gjorde dem kendte i en bredere del af befolkningen. Reproduktioner af varierende kvalitet blev folkeligt eje og prydede væggene i utallige private hjem og offentlige bygninger, ikke mindst skoler. Skolebøger, historisk faglitteratur og forskellige fædrelandshistoriske bøger blev også illustreret med tryk af denne type. Selvom flere af de centrale myter kun findes i få kunstneriske fortolkninger, kunne dette undertiden styrke

Fig. 1. Runestenen i Jelling, ca. 950-80. Ved Jelling Kirke i Midtjylland. Danmarks dåbsattest er de to store runesten blevet kaldt. De betragtes som helt centrale dele af den danske kulturarv og er optaget på UNESCO's liste World Heritage Monument. Runestenen er rejst mellem to kæmpehøje, hvor det først kendte danske kongepar Gorm og Thyre efter overleveringen skulle være begravet. På den mindre sten t.h. fortæller en indskrift, at Gorm rejste stenen efter sin hustru Thyre, Danmarks pryd (=Danebod). På den største runesten er der tre flader; den ene viser et stort dyr i kamp med en slange, på den anden ses Kristus med korsglorie og båndslang, mens den tredje side rummer en indskrift af Thyres og Gorms søn Harald. Han fortæller, at han vandt sig al Danmark og Norge og gjorde danerne kristne. Thyre er således nævnt på begge runesten, og dette har været med til at udbygge og fastholde myten om hendes betydning for det danske rige. Foto: Mogens Skou.

myterne. Nogle af dem, f.eks. dronning Thyre som Danevirkes bygherre, er blevet folkeeje netop i kraft af, at én bestemt billedkunstnerisk tolkning er blevet synonym med fortællingen.

Myter og fjendebilleder

Der kunne vælges flere myter end de fem, der vil blive omtalt på de følgende sider, men næppe ret mange, og ved enhver gennemgang af danske nationale myter må disse fem myter nødvendigvis indgå. De rummer nemlig helt centrale forestillinger om det at være dansk, og de er beskrevet i de danske historie- og læsebøger, fædrelandssange og den folkelige billedverden gennem det 19. og langt ind i det 20. århundrede.

Myterne afspejler ikke blot forestillinger om danskhed – de har også spillet en aktiv rolle i processen med at skabe forestillinger om andre nationer. I enhver identitetsproces indgår der ikke blot forestillinger om *én selv*, men i høj grad også om *de andre*. Undertiden er disse forestillinger angstbetonede eller direkte fjendtlige. Danmark blev gennem hele 1800-tallet stærkt påvirket fra tysk åndsliv, men samtidigt blev den tyske nation fra 1840'erne og mere end 100 år frem opfattet som hovedfjenden. Stærke, medrivende fjendebilleder er velegnede til at opbygge og styrke en national identitet, og de fleste danske nationale myter rummer fjendebilleder, som har fået danske hjerter til at svulme af fædrelandskærlighed og fællesskabsfølelse og har styrket kampånden over for hver udenvælds fjende. Modsætningsforholdet til den store nabo mod syd afspejler sig på afgørende vis i de fire af de fem myter, som her vil blive gennemgået.¹

Myten om Thyre Danebod, der opfører Danevirke som værn mod tyskerne

Thyre Danebod levede omkring år 940 og var gift med den danske konge Gorm.² Da han blev gammel og dvask, forsøgte den tyske konge Otto den Store at gøre Danmark skatskyldig. Men han blev afvist af Thyre, som befalede, at alle voksne mænd i det danske rige skulle mødes ved byen Slesvig for her at opføre en grænsevold. Det store arbejde blev udført på tre år under dronningens ledelse. Det blev kaldt Danevirke, dvs. danernes befæstningsanlæg. Dronningen, ved hvis klogskab friheden blev sikret, fik tilnavnet *Danebod*, Danmarks pryd.³ Det smukke tilnavn er indhugget på en stor runesten i Jelling, som blev rejst af hendes søn, kong Harald, omkring 960 (fig. 1). Denne sten med omtalen af Thyre Danebods indsats er i øvrigt et af Danmarks berømteste fortidsminder.

Realiteterne bag myten

Danevirke er det største forhistoriske forsvarsanlæg i Nordeuropa. Det er ikke blot én vold, men et helt voldsystem, der er anlagt fra fjorden Slien i øst til åerne Rheide og Trene mod vest. I alt omfatter anlægget ca. 30 km volde, der førhen dannede et frontalt forsvar ved det danske riges gamle grænse mod syd (fig. 2).

De skriftlige kilder om Danevirke er meget sparsomme, men fra 1860'erne er voldanlægget blevet grundigt undersøgt både af tyske og danske arkæologer. Myten om dronning Thyre som initiativtager til opførelsen af det danske riges grænsevold er blevet helt tilintetgjort gennem arkæologiske undersøgelser og dendrokronologiske dateringer. Nutidens moderne dateringsmetoder har muliggjort, at der kan fo-

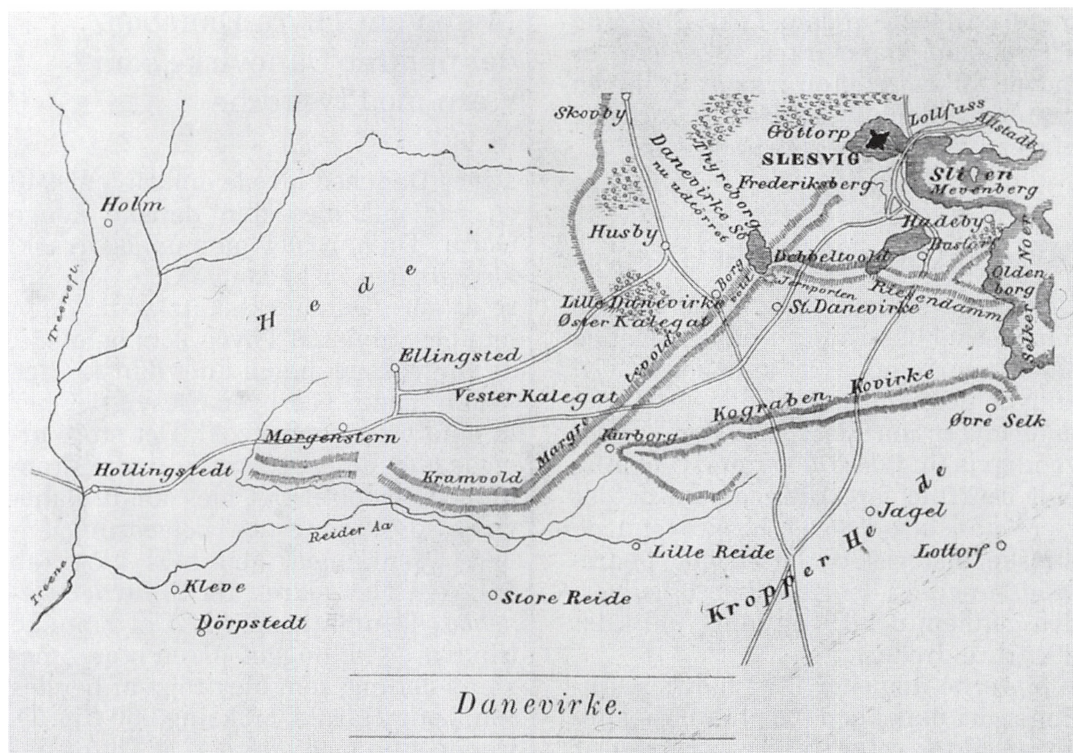

Fig. 2. Kort over voldanlægget 1854. Tegning. 114 x 153 mm. Illustration til Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket*, 1854. Kortet illustrerede afsnittet om Danevirke sammen med en tegning af Lorenz Frølich. Mens Frølichs illustration ikke er nævneværdig i forhold til hans samtidige og meget gennearbejdede litografi (fig. 3), har kortet bidraget fint til forståelsen af, hvor omfattende voldanlægget var. Kombinationen af geografisk realisme og kunstneriske fortolkninger af historiske begivenheder forekommer jævnligt i danske bøger fra 1800-tallet, men senere generationer har fundet denne fremstillingsmåde uvederhæftig. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

retages en omtrentlig datering af de enkelte volde.

Det ældste Danevirke synes at være grundlagt 650-700 og bestod af jordvolde, bygget i tre omgange. En fjerde byggeperiode foregik omkring 737, hvor der opførtes en palisadevold af svært tømmer. Fra samme århundrede er antagelig en kampestensmur. Dette store anlæg blev understøttet af en forvold, Østervolden, på halvøen Svansen og en undersøisk pælespærring i fjorden Slien.

De danske arkæologers tolkning af dette anlæg bygger på antagelsen om, at der eksisterede et tidligt dansk rige. En velorganiseret centralmagt må have været en forudsætning – både for at

kunne opføre voldene og ikke mindst for at kunne varetage frontalforsvaret. Ingen danske kilder fortæller imidlertid om konger i sidste halvdel af 600-tallet, først omkring år 700 omtales Angantyr som konge over »danernes vilde folk«.

Nogle tyske arkæologer daterer Danevirke til at være endnu ældre og mener, at anlægget måske kun har afgrænset et lokalt høvdingrige, – og at opførelsen af det første Danevirke således ikke har noget at gøre med det danske riges historie. Undersøgelserne af Danevirkes bygningshistorie er endnu ikke afsluttet, og det er ikke muligt at afgøre, om de danske eller de tyske tolkninger er rigtige.

Derimod kan det med sikkerhed fastslås, at dronning Thyre ikke var byggherre.

De forskellige sagn om dronning Thyre er opstået mere end 200 år efter hendes død. Den ældste gengivelse stammer fra Sven Aggesens *Kortfattet Historie om Danmarks Konger* fra ca. 1185, og en varieret udgave er fra Saxos *Danernes Bedrifter* fra ca. 1200. Sagnene om dronning Thyre som grundlægger af Danevirke er indbyrdes modstridende og ikke brugbare som historiske kilder til Danevirkes bygningshistorie. Men de giver et smukt billede af den første kendte kvinde i danmarkshistorien. Fælles for alle sagn og myter er, at Thyre var en klog og initiativrig kvinde med evne til at begejstre og igangsætte. Saxo skriver således, at »*Thyre bar mandsmod i kvindedragt*«.

En mulig forklaring på myten finder vi måske i årbogen fra Ryd Kloster i Slesvig. Her er der omkring år 1300 indført en notits om, at kong Harald Blåtand byggede Danevirke »på sin mors råd«. Det kan tyde på, at der alligevel kan være en kerne af sandhed i myten. De nyere arkæologiske undersøgelser har nemlig vist, at forbindelsesvolden, som forbinder hovedvolden med halvkredsvolden omkring Hedeby, stammer fra omkring år 968. På dette tidspunkt var Thyres søn, Harald Blåtand dansk konge.

Et forhold, som har været med til at bevare myten om Thyre og Danevirke er den kendsgerning, at Thyre og Gorm er de først kendte regenter af den kongeslægt, som lige siden 900-tallet har siddet på den danske trone. Dronning Thyre er således stammoder – men langt fra i lige linje – til den nuværende danske regerende dronning. Forestillingen om den aktive danske dronning, der sikrede det danske rige, har været med til at styrke danskerne traditionelle kongetroskab. Navnet Thyre/Thyra var i øvrigt et popu-

lært pigenavn i 1800-årene, anvendt både i jævne danske familier og kongehuset.

Thyre-myten bevarelse og betydning

Myten om dronning Thyre og Danevirke er indgået som en vigtig del af danmarkshistorien. Den har levet i folks bevidsthed, først i snævrere kredse, men fra 1800-årene indgik denne myte i mange danskeres forestillingsverden. Medvirkende hertil var brugen af navnet Danevirke til skrifter med åndsvækkende indhold. N.F.S. Grundtvig udgav 1816-19 tidsskriftet *Dannevirke*, som skulle tjene til at vække og styrke fædrelandskærligheden. Det første dansksprogede blad i Slesvig udkom fra 1838 og bar navnet *Dannevirke*.⁴ I dets titelvignet indgik Danevirke med vold og vagttårn.

Til egnen omkring Danevirke er der i øvrigt knyttet en række folkesagn om Thyre Danebod og grænsevolden. I et af disse sagn fortælles om en krig mod tyskerne, hvor den danske hær var ved at vige for overmagten. Men pludselig kom der en kvindelig rytter på en snehvid hest. Hun greb banneret fra anføreren og råbte: »*Skam få den, der ikke følger*«, og red i spidsen for de danske tropper. Som ved et trylleslag vendte modet tilbage til danskerne, og de sejrede. Bagefter var kvinden forsvundet, men man mente, at det var Thyre Danebod, der havde frelst sit land og sin grænsevold fra undergang.⁵

Myten om Thyre fastholdtes også i Danebod-visen, en gammel dansk vise fra 1690'erne, som blev meget populær i 1800-årene. Det skyldtes dels Oehlenschlägers og Grundtvigs bearbejdnings af den, dels den folkelige melodi, der komponeredes til den i 1811.⁶ Visen blev bl.a. trykt i en skolesangbog i 1847 og sammen med en ny dansk

Fig. 3. Lorenz Frølich (1820-1908): Thyre Danebod anlægger Danevirke. Radering 1855. 315 x 460 mm. Museet på Sønderborg Slot. Kunstforeningen i Flensborg udsendte i tiden mellem de to slesvigske krige det lille grafiske tryk Dannevirkebladet. Det fik en stor gennemslagskraft, og blev trykt flere gange og ofte anvendt som bogillustration. Thyre er den store danske heltinde, der trådte frem fra sin husbond, kong Gorms skygge, da det var nødvendigt. Frølichs fortolkning af dronningen som nationens redningsmand og kærlige moder er trods sin lidenhed et af de mest elskede billeder i dansk historiemaleri. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

krigssang blev den udsendt som skillingstryk til soldaterne i april 1848 ved udbruddet af Treårskrigen. Thyre Danebod-visen har haft en stærk opildnende effekt, både i kraft af smukke, forførende fjendebilleder og en velklingende, sangbar melodi.

»Danmark, dejligst vang og vænge,
lukt med bølgen blå,
hvor de voksne, danske drenge
kan i leding gå
mod de sakser, slaver, vender,
hvor man dem på togt hendsender;
én ting mangler ved den have:
Ledet er af lave.

Ved Guds nådig forsyn hegnes
dog det meste land,
og hvad under Danmark regnes
nyder godt af vand.
Ingen nabo, som vil vinde,
tør på Danmark gå i blinde,
blev kun ledet hængt til rette,
skulle vel det tætte.

(...)

Sådan talte dronning Thyra,
ret kaldt Danebod:
»I som står for Danmarks styre,
fatter frejdigt mod!
Gabet kan vi vel tillukke,
så vi ej os lader plukke
af hver fremmed bueskytte,
der får lyst til bytte.

Fig. 4. Troels Trier (1879-1962): Thyre Danebod anlægger Danevirke. Maleri, olie på lærred 1917. 165 x 340 cm. Vestbirk Højskole. Billedet er udført efter forlæg fra Lorenz Frølich (fig. 3). Den danske højskolebevægelse har altid haft et nært forhold til nationalhistorien, og højskolerne har været betydningsfulde i den almene dannelse, hvor også historiemaleriet indgik i pædagogikken. Triers billede var et bestillingsarbejde fra den daværende forstander, der havde fået en pengegave til sin 60-års fødselsdag til udsmykning af foredragssalen. Efter samråd med lærerne valgte han en kæmpeudgave af Frølichs bekendte billede som udtryk for det åndelige Danevirke, som højskolebevægelsen forsøgte at rejse i elevernes sind. Seks år senere fik Rønshoved Højskole ved Flensborg Fjord en lignende kopi i overstørrelse. Foto: Svend Petersen, Horsens.

*Fra moradset vest for strande
til Mysund ved Sli
vi vil os en vold bemande
gøre snæver sti.*

*Om forlov skal hver mand bede,
hvis han agter ind at træde,
nødig skal han atter fare
hjem med stjålen vare!»*

*Danemark vi nu kan ligne
ved en frugtbar vang,
hegnet trindt omkring, – Gud signe
den i nød og trang!*

*Gid som korn opvokse knægte,
der kan frisk mod fjenden fægte
og om Danebod end tale,
når hun er i dvale.«*

Danebod-visen er en af de første danske fædrelandssange, og den blev sunget ved de store danske folkemøder på Himmelbjerget og Skamlingsbanken. Da borgerskabet i København i marts

1848 gik til Christiansborg og forlangte en fri forfatning og Slesvigs forbindelse til kongeriget styrket, sang hele den store forsamling Danebod-visen med en inderlighed og styrke »som en salme i en fyldt kirke«. ⁷

Efter den første slesvigske krig 1848-50 blev Thyre og Danevirke til et endnu stærkere symbol på forsvaret af det danske riges sydgrænse. Danevirke blev fortsat tillagt militær betydning og blev fra 1861 udbygget med skanser. I slutningen af december 1863 arbejdede den danske hær ihærdigt på at sætte voldanlægget i stand til at modtage en eventuel fjende sydfra. Den danske oberst Bülow holdt ved årsskiftet 1863-64 en tale til sine officerer om den historiske jordvold, som man arbejdede på. Han sagde bl.a.: »... her blev der allerede for 900 år siden kæmpet mod fjenden fra syden; udødelig er den [volden] blevet ved

de mange tapres minde; den har fået et eget navn i Danmarks historie [Danevirke] ligesom Dannebrog, to navne elskede af det danske folk så hedt, at ingen fremmed nation kan opvise noget lignende. Nu står Thyras ældgamle vold velbefæstet og med sine kanoner vendt mod syd; her vil vi atter kæmpe med mod og begejstring«. ⁸

Ved krigsudbruddet den 1. februar i 1864 havde den danske hær taget opstilling ved Danevirke, men opgav den hurtigt på grund af risiko for, at fjenden kunne sætte over den tilfrosne fjord Slien og omgå stillingen. Nyheden om den danske hærs tilbagetrækning fra Danevirke blev modtaget med vantro ikke blot i Danmark, men i hele Norden, hvor også digterne skrev om det ufattelige. Henrik Ibsen beklagede dybt, at de nordiske lande ikke havde hjulpet:

»Nu flokkes sig om Thyras borg
kan hænde for sidste gang,
et folk i nød, et folk i sorg
med flaget halvt på stang.
Forladt, forladt på farens dag
forladt i nødens stund.«

Den kendte nationalliberale digter Carl Ploug havde besunget Danevirke og de forestående heroiske kampe ved den gamle grænsevold i en artikel offentliggjort den 5. februar 1864. Den følgende nat skete tilbagetrækningen, som fra en militær vurdering var den rigtige beslutning. Forsvaret af Danevirke-stillingen var baseret på tilstedeværelsen af ca. 60.000 mand, og den danske overgeneral rådede kun over ca. 38.000. Desuden var faren for en total omringning overhængende og blev kun forhindret af tilbagetrækningen. Alligevel modtog mange meddelelsen herom med vrede og vantro, og Carl Ploug udtrykte i et digt samtidsens helt overdrevne forestillinger om betydningen af Thyres vold:

»Dannevirke kun et skræmsel
slænget hen til evig glemsel,
villig rømmet! Store Gud!
Ej på én nat Danmark fældes,
men på én nat Danmark ældes
ved et sådant jammerbud.«

Myten om Thyre og Danevirke gav næring til den danske forsvarsvilje, men medvirkede også til den store overvurdering af anlæggets militære betydning, som blev katastrofal i 1864.

Thyre i skolebøgerne

Myten om Thyre som initiativtager til Danevirke er med i alle danske skolebøger og folkelige historiebøger gennem 1800-årene. Myten blev gradvist udbygget efter 1850 under indtryk af den første slesvigske krig og blev nu brugt som bekræftelse på det danske riges enhed. I Fabricius' *Illustreret Danmarkshistorie for Folket* fra 1854 slutter beskrivelsen af byggeriet med disse ord: »Snart rejste det stolte værk sig, den herlige førstegrøde af den nyskabte enhed, som netop bekræftedes og styrkedes ved et sådant fælles foretagende (...) Således havde dronning Thyre »hængt ledet i lave« og rejst et bolværk mod landets fjender (...) Mærkeligt nok, at det i de sidste dage atter skulle blive et værn for Danmarks sønner, da den ældgamle kamp fornyedes, hvormed vor historie begynder og ender, og hvori Danmark både har haft sin svaghed og styrke«. ⁹

Thyre i billedkunsten

1855 udgav Flensborg Kunstforening et litografi med Thyre Danebod, der bygger Danevirke (fig. 3). Det var udført af den kendte kunstner Lorenz Frølich, som i 1852 havde arbejdet med dette motiv som forslag til vægudsmykning af en ny regeringsbygning i

Flensborg, hovedbyen i hertugdømmet Slesvig. Forslaget blev dog forkastet, fordi man ikke fandt det nationalpolitiske budskab tydeligt nok. Men i Kunstforeningen i Flensborg mente man, at motivet var nationalt nok og udgav billedet. Det blev en klassiker for flere generationer af danskere og kendes af de fleste den dag i dag. Frølichs fremstilling af dronning Thyre ved Danevirke blev yderligere skattet, da den udkom som koloreret folde-udbillede i 1914-udgaven af Fabricius' danmarkshistorie.¹⁰

Frølichs nationalromantiske fortolkning af myten om Danevirkes grundlæggelse er lavet i tiden mellem de to slesvigske krige, og det afspejler danske forhåbninger om, at oldtidsvolden også vil kunne klare den tyske trussel mod det danske rige, som man oplevede i samtiden. Dette håb blev slukket med rømningen af Danevirke i 1864. Herefter blev kunsten og kulturlivet virkelig betydningsfulde elementer i den nationale identitetsdannelse – som udtrykt af H.C. Andersen i et brev til en af tidens historiemalere, Carl Bloch: »*Poesi og Kunst er nu vort Danevirke*«. ¹¹ Med andre ord: Kunsten skulle bidrage til nationens beståen, og her var Frølichs tilsyneladende uanselige billede et forsvar af dimensioner!

Billedet gengiver efter omhyggelige landskabsstudier det blidt bakkede landskab ved Slien, som Frølich tilføjede en landsbyidyl i baggrunden og byggeaktivitet omkring voldanlægget i mellemgrunden.¹² Centralmotivet er dog dronningen, som i forgrunden fortæller om arbejdet til en flok nyankomne, ivrigt lyttende mænd, der er parate til at hjælpe med det store projekt. Thyre er fremstillet som en smuk, blid og moderlig type omgivet af sine børn, en trofast hvilende hund og med sin faglige bistand, konstruktøren, i nærheden. Hun er den perfekte dronning, der både er folkets fører og falder ind i samtidens billede af idealkvin-

den, hvis verden er i familiens skød.

Andre kunstnere, som beskæftigede sig med myten om Thyre som Danevirkes bygherre, har uvægerligt måtte forholde sig til Frølichs billede, og hans udlægning af myten har været gentaget af andre på grund af dets utrolige gennemslagskraft. To danske højskoler har således store vægudsmykninger i deres festsale udført som direkte gentagelser af Frølichs billede af andre kunstnere i begyndelsen af dette århundrede (fig. 4). Og på højskolen Danebod, der er opkaldt efter Thyre, hænger Frølichs litografi naturligtvis på lærerværelset.

Blandt de kunstnere, der var tydeligt påvirket af Frølich, var Louis Moe, der som Frølich var en meget benyttet illustratør. Moe illustrerede en ny udgave af Saxo Grammaticus' *Danmarkskrønike*, der udkom i 1898, og Thyre ved Danevirke var blandt hans motiver (fig. 5). Allerede nogle år tidligere havde Moe udført et Thyre-billede, der vandt stor udbredelse som billedtavle til skoler og lagde sig meget tæt op ad Frølichs billede.¹³ Moes illustration til *Danmarkskrøniken* er også klart inspireret af Frølich, men fortolkningen af dronningen og hendes indsats får her en drejning. Moe er gået tættere på hende, og situationen er blevet mere intim i og med, at »scenen« er mindre. Hun står midt i arbejdet og udstråler en solid myndighed, ligesom hun heller ikke har sine børn omkring sig. En lille detalje som hendes håndbevægelse er også med til at ændre hendes rolle – hvor Frølichs Thyre viser byggearbejdet for mændene med åben hånd, peger Moes majestætisk bydende mod et bestemt punkt. Frølichs dronning er hende med visioner, vilje og overblik, mens Moes er arbejdslederen, der tager sig af praktiske detaljer. Set fra et nutidigt synspunkt er Frølichs fortolkning af Thyre nok i virkeligheden mere politisk korrekt end Moes, der ligeså godt

Fig. 5. Louis Moe (1857-1945): Dronning Thyre ved arbejdet på Danevirke. Tegning 1896-98. 100 x 85 mm. Illustration til Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike, oversat af Fr. Winkel Horn, bd. 1, København 1898. Louis Moe var en af sin generations mest benyttede illustratører, og han evnede at levendegøre historien på en særlig måde. Den realistiske stil og hans enkle streger sammen med det skrevne ord får os til at synes, at vi er tæt på de kendte fortællinger. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

kunne have været tilsynsførende arkitekt: Frølich viser en leder, der har bevaret sin kvindelighed og formår at kombinere sine private og offentlige pligter i tilsyneladende idyl.

Også i tiden omkring Genforeningen i 1920 spillede Thyre en rolle. F.eks. hentydede den sønderjyske digterinde Hansigne Lorenzen til myten om Thyre i sin symbolmættede digtning med vendinger som »ledet ved vort danske hus er Thyras Dannevirke«. ¹⁴

Thyre som heltinde

Der er kun få, men til gengæld meget markante heltinder i nationernes myter. For Danmarks vedkommende hører Thyre – sammen med dronning Margrethe 1. – til de ganske få kvindelige helte i nationshistorien, der ellers mest er set fra mændenes synsvinkel med kvinder i birrollerne. Det er fascinerende både for mænd og kvinder, når heltinder viser sig på historiens skueplads. Den store popularitet og betydningen for eftertidens kunst, som Frølichs litografi har haft, kan tolkes som udtryk for et behov for forbilleder, måske også for heltedyrkelse. Mange konger har i øvrigt bygget forsvarsanlæg, uden at der er kommet stor kunst ud af det!

Myten om Dannebrog der falder ned fra himmelen under korstoget i Estland i 1219

I 1219 var den danske konge Valdemar Sejr på korstog i det hedenske Estland. Den 15. juni stod der et stort slag ved Lyndanisse, nær det nuværende Tallin. Esterne trængte danskerne stærkt tilbage, og mismodet bredte sig blandt de danske tropper. Nederlaget syntes uafvendeligt. Men så skete der et mirakel: Et rødt flag med et hvidt

kors dalede ned fra himlen lige i arme- ne på den danske ærkebiskop, der længe havde stået med hævede arme og bønfoldet Gud om at hjælpe danskerne. Det himmelfaldne flag blev ført i spidsen for den danske hær, som nu kunne trænge esterne tilbage og vinde sejren. Siden 1219 har det rødhvide korsflag været danskernes flag, og de gav det navnet *Dannebrog*, dvs. danskernes fane eller den rødfarvede fane. ¹⁵

Realiteterne bag myten

Mirakler med kors og himmelsendte flag, der sker i forbindelse med slag mellem kristne og vantro, kendes flere steder i Europa. ¹⁶ Prototypen er legenden om den romerske kejser Konstantin den Store, der før slaget ved Ponte Molle i 312 så et lysende kors på himmelen med indskriften »*In hoc signo vinces*« (»Under dette tegn skal du sejre«). Der er næppe tvivl om, at den danske myte har hentet inspiration i dette sagn, som var kendt i den kristne verden i middelalderen. Også i Portugal kendes variationer over denne legende i forbindelse med slag mellem portugiserne og maurerne i henholdsvis 1139 og 1217, altså på samme tid som korstoget i Estland. Ved den første kamp kom den korsfæstede til syne på himmelen, og ved den sidstnævnte var det en strålende korsfane. Miraklet i 1217 blev indberettet til pavestolen i Rom. Det har imidlertid ikke været muligt at spore en tilsvarende dansk indberetning.

Ligesom miraklet med den himmelsendte fane ikke er noget specielt for Danmark, så er heller ikke det rødhvide korsflag noget særegent dansk. Før dette flag overhovedet kan forbindes med Danmark, blev det anvendt i det tysk-romerske kejserrige fra omkring år 1200 frem til 1378. Det havde udviklet sig af rigets oprindelige helt

røde flag, hvori kejseren satte et hvidt kors, når han drog på korstog. Også i Frankrig anvendtes på dette tidspunkt et rødt flag med hvidt kors, det samme var tilfældet i Savoyen, Wien, Pisa og Danzig. Det var alle byer i udkanten af det tysk-romerske rige.

Johanitterordenen anvendte ligeledes et rødt flag med hvidt kors, og en af de mange populære teorier fra 1800-årene om Dannebrog's herkomst er, at det kunne være en johanitterfane, medbragt af gejstlige johanittere, der deltog i korstoget til Estland. Denne orden havde paven's tilladelse til at føre rødt flag med hvidt kors. Under kampen skulle dette flag have revet sig løst fra johanitterne og være blæst hen over de kæmpende danske soldater. Herved skulle de have fået så meget kampmod, at de sejrede.

Men ingen *samtidige* kilder fortæller noget som helst om det himmelfaldne Dannebrog i 1219. Dannebrog kendes med sikkerhed først fra slutningen af 1300-årene. Den første konge, som vides at have brugt Dannebrog, er Valdemar Atterdag. Han var opvokset ved det tyske-romerske kejsershof, og må her have set kejserrigets røde fane med hvidt kors. Valdemar Atterdag var i 1370 på besøg hos kejser Karl 4. og må atter have oplevet flaget i brug. Antagelig har dette givet inspiration til selv at anvende det, for Valdemar Atterdag havde stærkt behov for at hævde sig, bl.a. over for hansestæderne. I den nederlandske våbenbog *Gelre* fra 1370-86 er der gengivet et rødt flag med hvidt kors ved hjelmen over våbnet for den danske konge Valdemar Atterdag, men Dannebrog omtales ikke nærmere.

Myten om det himmelfaldne flag synes først at være opstået i begyndelsen af 1500-tallet efter et mislykket erobringstog. Den danske kong Hans forsøgte i år 1500 at erobre den frie bonderepublik Ditmarsken i Holsten, men

led et forsmædeligt nederlag. Under kampen mistede kongen et flag, og det skulle – i følge en *senere* myte – være den himmelfaldne fane fra korstoget i Estland, som var medbragt i kampen og her gik tabt. Fanen blev dog tilbageerobret af kong Frederik 2. i 1559 og ophængt i Slesvig Domkirke. Her gik det til af ælde godt 100 år senere.

Den ældste beretning om danskerens himmelsendte flag er først nedskrevet i 1520'erne, antageligt under inspiration af det kongeflag, der gik tabt til ditmarskerne. Påstanden om, at de havde erobret den himmelsendte fane, var velegnet til at vække og fastholde vrede følelser. Beretningen er gengivet af to danske historieskrivere i 1520'erne, Christiern Petersen og Peder Olsen. Især Christiern Petersens skildring i *Danske krønike* fik betydning for mytens udbredelse.

Historien om det himmelfaldne flag mangler *samtidige* kilder og må anses for at være urigtig, men den er tillige en af de smukkeste danske myter, og trods uklarheder om flagets oprindelse er det et faktum, at Dannebrog er et af verdens ældste nationalflag, der endnu er i brug.

Dannebrog's betydning som himmelflag

»Fra himlen er du faldet,
Du Danmarks Helligdom!
(...)

Du over helte svæved,
som sang i dødens favn;
dit lyse kors har hævet
til Himlen Danmarks navn«

Disse linjer stammer fra en fædrelandssang om Dannebrog, digtet af B.S. Ingemann i krigsåret 1807. I sangen fastslås flagets guddommelige herkomst som en kendsgerning, og denne forestilling er blev sunget ind i

Fig. 6. Anna E. Munch (1876-1906): Dannebrogskortet 1919. Postkort. 90 x 60 mm. Museet på Sønderborg Slot. Kortet er udgivet i 700-året for Dannebrog's himmelfald og umiddelbart før folkeafstemningen og Nordslesvigs genforening med Danmark. Motivet er en parafrase over disse to markante begivenheder i danmarkshistorien, som begge involverede Dannebrog og blev fortolket som vidnesbyrd om Guds hjælp til sit danske folk. Nederst ses Dannebrog's himmelfald under slaget ved Reval. Øverst står symbolet på det danske folk, Mor Danmark, og rækker Dannebrog som gave til nordslesvigerne. Da billedet blev udført, troede man, at folkeafstemningen om Nordslesvigs statslige tilhørsforhold ville finde sted endnu i 1919 – og om det lykkelige udfald tvivlede de færreste danskere. Foto: Som fig. 5.

Fig. 7. C.A. Lorentzen (1749-1828): Dannebrog falder ned fra himlen under Volmerslaget ved Lyndanis 15. juni 1219. Maleri, olie på lærred 1809. 102 x 128,5 cm. Købt 1815 til Den kongelige Malerisamling. I dag på Statens Museum for Kunst. Maleren var sønderjyde og født i Sønderborg i 1746. Han udførte dette maleri som trøst for sine landsmænd under Napoleonskrigene, hvor det så sort ud for Danmark. Billedet kan opfattes som en illustration til Ingemanns sang om Dannebrog med linjerne "Fra himlen er du faldet, du Danmarks helligdom". Den tilbagelænedede konge, Valdemar Sej, synes næsten at have forventet vendepunktet i slaget. I Lorentzens fortolkning af den klassiske myte fremhæves kongen på bekostning af den egentlige helt, biskoppen, der henledte Guds opmærksomhed på, at den danske hær havde indtrængende brug for hans hjælp. Foto: Statens Museum for Kunst.

bevidstheden hos de fleste danskere. Ingemann skrev sangen under Napoleonskrigene, efter at englænderne havde bombarderet København og erobret den danske flåde. Denne ulykke bevirkede, at der opstod interesse for nationale symboler som Dannebrog. Året efter, i 1808, blev den danske ridderorden Dannebrogordenen ændret, så langt flere danskere kunne modtage denne hædersbevisning. Ordenstegnet er et hvidt kors med røde kanter, og på bagsiden er anført årstallet 1219

til minde om det slag, hvor Gud sendte danskerne hjælp.

Forestillingen om at have et flag, der var sendt af Gud for at sikre sejr, har spillet en vigtig rolle for skabelsen af en dansk identitet siden 1840'erne.¹⁷ Myten blev flittigt udbredt gennem skolebøgerne og blev understøttet gennem sange, som blev sunget i skolerne og ved folkelige møder. Der udvikledes et særligt ceremoniel omkring flaghejsning både på offentlige steder og i private hjem, hvor afsyngning af sange

spillede en væsentlig rolle. Ved udbruddet af den første slesvigske krig i 1848 blev skrevet sangen *Den gang jeg drog af sted*, der fik en næsten utrolig udbredelse i kraft af sin kække tone og flotte melodi. Sangen skildrer, hvad den danske soldat kæmpede for: Flaget, sproget og hjemstavn. Verset om flaget indledes således:

»Om Dannebrog jeg ved
det faldt fra himmelen ned
det flager i vor havn og i soldatens
favn
Og ingen anden fane har som den sit
 eget navn
Og derfor vil jeg slås som tapper
 landsoldat
Hurra, Hurra, Hurra.«

Efter nederlaget i den anden slesvigske krig i 1864 var der fortsat brug for sange om forsvarsviljen, men med knap så sejrssikre ord og toner som *Den gang jeg drog af sted*. Akademisk Skyttekorps, der blev stiftet efter krigen, fik i 1867 en fane. Til faneindvielsen skrev Carl Ploug en ny flagsang *Vaj højt, vaj stolt og frit vort Flag*. Her er flaget symbol både på fædrelandet, forsvarsviljen og den offervillige ungdom. Sangen var skrevet på melodien til den finske nationalhymne og blev den mest udbredte flagsang i den danske hær og de frivillige ungdomskorps i tiden frem til Første Verdenskrig. Den indledes således:

»Vaj højt, vaj stolt og frit vort flag
 med dugen hvid og rød,
og vidn, vor sag er Danmarks sag!
 Vi vil ej savnes på den dag,
 da terningen om liv og død
 skal rulle i dets skød.
(...)

Vift styrke til vor arm og fod
og sundhed til vor hjerterod.
Vink frem enhver, som følger
dig ad pligtens lige vej!«

En flagsang med en helt anden grundtone er skrevet af Axel Juel under Første Verdenskrig i 1916:

»Der er ingenting, der maner
 som et flag, der går til top
 mens det drager vore hjerter
 og vort sind mod himlen for (...)
 – omend hele verden strides:
 Jeg er Danmark, jeg er Fred!«

Axel Juel formår på fin vis at afspejle den nationale selvforståelse i det neutrale Danmark under Verdenskrigen. I kraft af versenes stilfærdige tone kombineret med en pompøs melodi er denne sang blevet en af de mest benyttede ved flaghejsninger i nutiden.

Anvendelse af Dannebrog

Gennem århundreder var Dannebrog kongehusets og flådens flag, og først i 1842 blev det indført i alle afdelinger af den danske hær. Som de fleste andre landes nationalflag var Dannebrog således forbeholdt nationens magthavere.

I 1854 blev det tilladt almindelige danskere at benytte flaget, men denne tilladelse kom først efter, at folket i realiteten havde tilegnet sig det. Allerede i 1820'erne begyndte den private flagning,¹⁸ og statsmagtens gentagne forbud kunne ikke hindre det. Ved udbruddet af den første slesvigske krig i 1848 slog Dannebrog igennem som folkets flag, og ved de sejrige troppers indtog i København i 1849 var hovedstaden for første gang klædt i rødt og hvidt. På samme tid slog skikken med juletræ an, og på borgerskabets juletræer blev flagguirlander med Dannebrog og rød-hvide hjerter yndet juletræsdynt. I 1800-tallets mest benyttede juletræssang, skrevet i 1847, hyldes Dannebrog og den kampberedte ungdom, og det fremhæves, at flaget bør vises respekt. Begrebet *respekt for fla-*

Fig. 8. Gustav Theodor Wegener (1817-1877): Dannebrog falder ned fra himlen. Tegning 1854. 178 x 120 mm. Illustration til Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket*, 1854. Den monumentalt virkende illustration er udført af Wegener; der leverede flere af bogens billeder, hvoraf nogle er usignede. I denne version af myten har den ihærdige biskop fået tildelt en iøjnefaldende plads. Den danske hærs trængte situation antydes af den sårede soldat i forgrunden, som hjælper os til at opdage underet på himlen. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

get blev udviklet fra midten af 1800-årene, og det kom til at bestå entydigt i mere end 100 år. Respekten for flaget har gennemsyret de danske ritualer og ceremonier omkring flaghejsning og -nedtagning både offentligt og i de private hjem.

I 1880'erne var der forbitret politisk kamp i den danske rigsdag. Både Højre og Venstre benyttede flaget – symbolet på fællesskab – i deres kamp for at opnå deres mål eller bevare deres privilegier. Den tidligste arbejderbevægelse anvendte ikke Dannebrog, men røde faner. Fra begyndelsen af det 20. århundrede kunne man imidlertid opleve Dannebrog og røde faner side om side i den danske arbejderbevægelses optog og møder.

Dannebrog har fra sidste halvdel af 1800-årene fået en enestående gennemslagskraft i den danske befolkning og er blevet anvendt til at markere glæde og sorg både i den private og det offentlige sfære, såvel på den politiske venstre- som højrefløj. Denne store yndest er antageligt fremkaldt eller i hvert fald styrket af de gamle forestillinger om Dannebrog's verdens ældste nationale flag, oven i købet med en guddommelig oprindelse.

Dannebrog's-myten i skolebøgerne

I skolebøgerne var der gennem 1800-årene talrige skildringer af myten om Dannebrog. Den omtales f.eks. i Munthes *Læse- og Lærebog i Fædrelandets historie* fra 1806, og gennem hele 1800-tallet kan man i lærebøger til såvel folkeskolen som gymnasieskolen følge myten, der gradvist udbygges med flere detaljer. Også ved universitetet i København beskæftigede man sig seriøst med myten om Dannebrog. Den 26. februar 1873 afholdt professor C. Paludan-Müller en forelæsning på

Københavns Universitet med titlen *Sagnet om den himmelfaldne Fane*. Han indleder her med at fastslå mytens betydning: »Sagnet om Dannebrog's himmelfald sidder så fast i hjertet af det danske folk, at hvert barn hører den i hjemmet eller i skolen, med eller uden forklaring. Det kan ikke nytte den historiske kritik går den hånligt forbi; den må for alvor tage fortællingen til sig og se at komme til erkendelse af dens natur og oprindelse«. ¹⁹

Paludan-Müller udkaster den tese, at Dannebrog kan være et *korstogsflag*, som kejseren havde fremsendt til den danske konge, som derpå havde antaget det som sit *kongeflag*. Tesen må betegnes som rent gætterier, og den er nok især udtryk for den lærde professors ønske om at beholde myten om det ældgamle nationale flag så uskadt som muligt.

Dannebrog i kunsten

Dannebrog i sig selv optræder tusinder af steder i danske malerier – blot og bart som et flot nationalt signal på himlen i landskaber og som betydningsladet element i utallige genrebilleder og nationalhistoriske malerier. ²⁰ Den rød-hvide symbolik er klar og enkel, og mange danskere synes, ikke overraskende, at netop deres flag er det smukkeste i verden (fig. 6 og 20).

Til gengæld findes der kun få historiemalerier, der har Dannebrog's fald fra himlen som motiv. Der kan være mange grunde til dette, men en af de mere indlysende kunne være, at myten er så vigtig, at det næsten ville være helligbrøde, hvis alle og enhver havde motivet hængende som sofa-stykke. Det er et udpræget repræsentativt og meget officielt motiv, hvilket har været forstærket af, at flaget frem til midten af 1800-tallet var nært knyttet til kongemagten. Det har for danske kunstnere typisk været et mo-

tiv, der blev malet på bestilling. Ærbødigheden over for Dannebrog har været og er til stadighed stor.

Det var antageligt under inspiration af ændringen af Dannebrogordenen i 1808, at maleren C.A. Lorentzen gik i gang med at udføre et stort billede af slaget ved Lyndanisse (fig. 7). Maleren skildrer den skæbnesvangre situation under kampen: Ærkebiskoppen Anders Sunesen har i timevis stået med oprakte arme og anråbt Gud om hjælp. Hans arme er ved at synke, og de danske tropper viger for overmagten. Men så daler det røde flag med hvidt kors ned fra himlen. De truende mørke skyer spreder sig for flaget, der lyser som et tegn fra Gud på den blå himmel. Flaget spænder ud, og man kan næsten høre det smælde i vinden.

Lorentzen manipulerer myten, så den passer bedst muligt ind i traditionen, hvor Dannebrog er kongens symbol. Kong Valdemar Sejr tildeles nemlig en hovedrolle, som han overhovedet ikke er berettiget til ifølge myten, idet han fremhæves kompositorisk. Maleriet viser os kamptummelen i baggrunden, mens kongen i forgrunden af en officer får meldingen om, at fjenden er for stærk, og netop da henleder en gejstlig hans opmærksomhed på gudstegnet, der bliver vendepunkt i kampen. Den egentlige helt, den udmattede ærkebiskop på slagmarken, som får støtte af et par munke, er henvist til baggrunden.

Anders Sunesen får til gengæld sin fortjente centrale placering i en anden kendt billedfortolkning af myten. I førsteudgaven af Fabricius' *Danmarkshistorie*, hvor illustrationen er af Gustav Theodor Wegener (fig. 8), spreder skyerne sig også, så flaget kan dale iøjnefaldende, men lyset rammer også biskoppen. Kongen er henvist til skyggen og slagmarken i baggrunden, og den, der allerbedst ser underet, er en ridder i billedets forgrund. Ridderen, der fører vores blik ind i billedet, er såret og plejes af en munk, hvis skal-

dede isse også fanges af himmellyset. Den lille illustration er effektiv i sin fremstilling af begivenheden og kunne med stor fordel have været udført som monumentalmaleri. Samtidig kan man måske i netop dette billede finde en del af forklaringen på, at myten ikke har appelleret til ret mange billedkunstnere: En ældre gejstlig i fuldt ornat er en så usædvanlig og kedelig(?) helt, at han vanskeligt kan omsættes i et fængende billedsprog.

Myten om Niels Ebbesen der slår grev Gert ihjel for at redde Danmark

Den 1. april 1340 blev den jyske adelsmand Niels Ebbesen historiens redskab og Danmarks frelser. Det meste af landet var pantsat til holstenske grever, og værst af dem var grev Gerhard (Gert) af Rendsborg. Han havde taget ophold i Randers med 4.000 mand og havde 11.000 lejesoldater fordelt i Jylland. Niels Ebbesen drog ind i Randers med kun 47 mand. Her dræbte han grev Gerhard i hans sovekammer og slap med alle sine mænd tilbage over Randers bro, hvis bjælker var løsnet på forhånd og blev kastet i vandet, så snart Niels Ebbesen med sit følge var redet over. Overalt i Jylland jublede man over denne heltegerning. I en folkevise skildres, at en fattig kone skænkede Niels Ebbesen det ene af sine to brød for hans heldedåd, da han drog forbi hendes hytte. Allesjælesdag 1340 faldt Niels Ebbesen i kamp mod holstenerne, men hans bedrift førte til afviklingen af holstenervældet og det danske riges genrejsning.

Realiteterne bag myten

Danmark var kommet i de holstenske grevers besiddelse som pantelen på

grund af den danske konge Christoffer 2.'s uduelighed. Han var blevet konge i 1319 og havde straks kastet landet ud i en erobringspolitik, der bragte fremmede lejetropper til Danmark. Kongens normale indtægter slog ikke til, da han skulle betale sold til lejetropperne. Derfor optog Christoffer 2. lån hos holstenske fyrster, som til gengæld fik danske slotte og landområder i pant. Gælden skulle afbetales ved de skatter, som

blev opkrævet af de holstenske grever. Men krigen fortsatte, og kongen blev mere og mere forgældet. Ved sin død i 1333 havde Christoffer 2. stort set mistet alt – undtagen kongetitlen. Johan af Plön havde Sjælland og Skåne i pant, og Gerhard af Rendsborg havde Jylland og Fyn. Danmarks riges skæbne blev dog ikke kun afgjort af kongelige gældsbeviser. Der rejstes et oprør mod holstenervældet, i første omgang

Fig. 9. Lorenz Frølich (1820-1908): Niels Ebbesen fælder Grev Gert. Radering 1853. 100 x 115 mm. Illustration til Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket*, 1854. Kobberstiksamlingen, Statens Museum for Kunst. Niels Ebbesen er nok den dansk-nationale helt, der har appelleret mest til kunstnere gennem tiden. De gode står sammen og vinder derved over de onde – ligesom i et rigtigt eventyr. Lorenz Frølich formåede med enkle streger i sine små illustrationer at ramme stemninger, som beskueren selv kan digte videre på. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

blev det dog slået ned. Men da Gerhard påny mærkede oprørsstemning, forsøgte han at få byttet sin pant i Jylland med pant i hertugdømmet Slesvig. Her ved ville han få let adgang til Holsten og større samling på sine besiddelser. Før denne aftale kom i stand, blev han imidlertid myrdet i Randers.

Holstenervældet var således allerede under begyndende afvikling, da Niels Ebbesen slog grev Gerhard ihjel. I februar 1340 var det blevet aftalt, at Gerhards nevø, hertug Valdemar af Sønderjylland, skulle overtage grev Gerhards pant i Nørrejylland. Sandsynligvis var Gerhard i Randers for at forbedre denne ordning. Niels Ebbesen har måske ønsket at fremskynde sagens gang, da det for den jyske adel ville være en fordel at have en svag herre som hertug Valdemar i stedet for den stærke grev Gerhard. Fortolket således var handlingen ikke særlig patriotisk.

Hertug Valdemar af Sønderjylland blev imidlertid ikke dansk konge. Det blev i stedet hans svoger junker Valdemar, som blev en stærk og streng konge og formåede at samle og genrejse Danmark. Derfor fik han hædersnavnet Valdemar Atterdag (Wiedertag).²¹ Eftertiden har ment, at Niels Ebbesens mål var at skaffe en stærk dansk konge, men om hans virkelige hensigter er der ingen skriftlige vidnesbyrd. Niels Ebbesen var ikke kun en drabsmand, han satte sig også i spidsen for en fortsat kamp. Den holstenske hær begyndte nu at gå i opløsning, og dele af den tog ophold i Skanderborg. Her udkæmpedes en kamp mellem en jysk styrke og holstenerne den 2. november 1340, hvorunder Niels Ebbesen sammen med to af sine brødre faldt.

Historien om Niels Ebbesen er nedskrevet i *Jydske Krønike* allerede i 1340'erne, men om hans egentlige motiv står her intet, og man kan kun gisne herom. I den samtidige *Lybske Rådskronike* skrevet i Holsten skildres begivenheden ikke overraskende som et

snigmord, og grev Gerhard som en from mand, der blev skammeligt myrdet i sengen, mens han var i færd med at bede sine bønner.

Niels Ebbesen-myten betydning

Grev Gerhards død og de efterfølgende omvæltninger har tilsyneladende været følt som en befrielse i Danmark. Historien om den jyske herremand som nationens redningsmand slog derfor an i samtiden og overlevede gennem de følgende århundreder, bl.a. i kraft af en folkeviser, der skildrede Niels Ebbesens gerning som en helte-dåd. I 1777 udkom en bog med historiske fortællinger om gode, patriotiske mænd i den danske konges lande, skrevet af Ove Malling: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*. Her skildres Niels Ebbesen i kapitlet om kækt mod.²² Bogen fremmede en romantisk heltekult, og en række af historierne blev omsat til nationale mindesmærker i slotsparken ved Jægerspris. Her fik også Niels Ebbesen en mindesten i 1783. Historien om ham gav inspiration til en række af 1800-årenes fremtrædende danske digtere, f. eks. Oehlenschläger, Ingemann og Grundtvig. De var alle med til at videregive den klassiske myte. Oehlenschläger skrev om ham i en romance 1823,²³ men større gennemslagskraft fik Ingemanns beskrivelse af Niels Ebbesen i den historiske roman *Prins Otto af Danmark og hans Samtid* fra 1838. Her knæsettes centrale forestillinger om ridderlighed og Danmarks nationale og folkelige genrejsning. Hos Ingemann er den antityske tone ikke så fremtrædende, men det var den til gengæld hos hans digterkollega, N.F.S. Grundtvig.

I 1839 skrev Grundtvig en sang til den forestående 500-årsfest for Niels

Ebbesens dåd. Den blev trykt i det slesvigske ugeblad *Dannevirke*, udkom også snart i særtryk og blev meget udbredt. Den blev sunget på en gammel dansk folkemelodi og har været anvendt i skolerne gennem resten af 1800-tallet og langt op i 1900-årene. Grundtvigs fortolkning af historien om Niels Ebbesen passede perfekt til den øgede polarisering mellem dansk og tysk, som fra omkring 1840 udvikledes inden for rammerne af den danske helstat. Sangens omkvæd »*Tyskerne strides om Danmark*« blev til et bevinget udtryk under de slesvigske krige.

Ikke overraskende blev det den grundtvigske fortolkning af myten, der kom til at inspirere digtere og billedkunstnere i resten af 1800-tallet. Grundtvigs sang har således medvirket til at fastholde myten om Niels Ebbesen som en vigtig del af dansk kulturarv:

»Om Danmarks kvide der lød en sang
så sørgelig:
der var ingen konning i Danevang
men borgerkrig;
dansen var fredløs i skov og på hede,
herrer vi havde af himmelens vrede,

Fig. 10. Agnes Slott-Møller (1862-1937): *Niels Ebbesen*. Maleri, olie på lærred, 1893. 78 x 93,5 cm. Privateje. Maleriet er forarbejde til et ikke-flytbart monumentalmaleri, som en komité af damer samlede ind til og skænkede til Randers Kunstmuseum i 1907. Niels Ebbesen rider bort efter heltedåden. Han har tydeligvis gjort sin pligt for fædrelandet og virker næsten utilnærmelig i sin målbevidsthed. Slott-Møller har stræbt efter at beskrive prototypen på en rigtig dansk helt, der uden tanke for sig selv udfører det nødvendige.

for tyskerne stredes om Danmark
(...)

Den kullede greve drog op i nær
i herrefærd;
han rykkede frem, som han plejed før
med ild og sværd;
jyderne alle fra Randers til Ribe
danse han bød efter holstenernes pibe
for tyskerne stredes om Danmark.
(...)

Med tyskerne vrede i tusindtal
i kammen kry
den kullede greve drog ind med bral
i Randers by;
ilde han tured, og værre det tegned,
Kvinderne bæved, og børnene blegned,
for tyskerne stredes om Danmark.

Niels Ebbesen fo'r i harnisk brat
for landefred,
han gæsted greven en forårsnat
og sværdet bed;
fri ville han enten dø eller leve,
livet han tog af den kullede greve,
da tyskerne stredes om Danmark.
(...)

Forgangen er siden fem hundrede år
i lyst og nød,
end Danebrog vajer, og Danmark står
i aften rød;
kappes nu, alle småfugle i lunden!
nu er til sang om Niels Ebbesen stunden.

Lad tyskerne græde for Danmark.«

Myten om Niels Ebbesen fik nyt liv under den første slesvigske krig 1848-50 og blev yderligere styrket lige før den næste slesvigske krig. I 1862 udkom bind 3 af det store autoritative værk *Danmarks gamle Folkeviser*. Her skrev N.F.S. Grundtvigs søn, folkemindeforskeren Svend Grundtvig, introduktionen til folkevisen om Niels Ebbesen, der antageligt stammer fra 1500-årene: »Denne vise er uden tvivl den i historisk henseende vigtigste af alle vore folkeviser, både fordi den dåd, den besynger, var af en for fædrelandet så afgørende betydning, og fordi visen

giver os ikke blot den mest levende og udførlige og i det hele taget mest troværdige beretning.« Og Svend Grundtvig slutter sin grundige, og ellers nøgterne redegørelse med at citere en latinsk taksigelse, som Niels Ebbesen fik af en samtidig munk:

»Alle danske sjæle lovprise den dag,
et tusind, tre hundrede og fyrretyve,
da slangen segned for løvens slag,
da Niels Ebbesen tog grev Gert af
live«. ²⁴

Tekster med fjendebilleder af denne art må være faldet som vand på tørstig jord i 1862, hvor en ny dansk-tysk konfrontation stod for døren. Svend Grundtvig havde i øvrigt afbrudt sine folkevisestudier i 1848 for at deltage som frivillig i den første slesvigske krig. Den negative vurdering af holstenervældet, som han her gav udtryk for, blev fastholdt gennem mytens udbredelse i skolebøgerne, litteratur og billedkunst til langt op i det 20. århundrede. Historien blev udbygget med flere træk. F.eks. skulle Niels Ebbesen have forsøgt at appellere til den holstenske greve om at opføre sig anstændigt. Det mislykkedes, og derfor blev Niels Ebbesen nødt til at påtage sig rollen som nationens hævner. Det kunne synes svært at bortforklare, at Niels Ebbesen satte en del af sin ridderære over styr ved at slå grev Gert ihjel i sengen, men netop dette forhold er i tidens løb blevet fortolket som bevis på Niels Ebbesens patriotisme: For fædrelandets skyld påtog han sig at optræde uridderligt! ²⁵

I mytens fortolkning formåede Niels Ebbesen med sine få hjælpere at udrette en heltedåd i en by spækket med holstenske soldater. Men han klarede kun flugten ud af byen, fordi en af hans hjælpere, den unge Svend Trøst, var blevet udenfor – tilsyneladende fordi han i sidste øjeblik var bange for at være med. I virkeligheden gjorde han det for at sikre tilbagetoget. Han

løsnede bjælkerne i Randers bro, den eneste vej over den brede og vandrige Gudenå. Da Niels Ebbesen og hans følge kom ridende i firspring forfulgt af holstenske ryttere, kunne Svend Trøst kaste brobjælkerne i vandet, lige for næsen af forfølgerne – og aktionen lykkedes således oven i købet uden dansk tab af betydning. Historien om ridder Niels og den kloge Svend Trøst svarede smukt til danskernes forestillinger om egne landsmænds jævne og ligefremme tapperhed, og den passede også perfekt til danskernes fjendebillede af tyskerne.

Gennem 1800-tallets litteratur og billedkunst blev denne fortolkning af Niels Ebbesen fastholdt i danskernes bevidsthed, og forestillingen om hans dåd har i høj grad været med til at forme danskernes selvforståelse og farve deres vurdering af den store nabo mod syd.

Som et stærkt dansk national symbol har Niels Ebbesen også efter den her behandlede periode kunnet bruges til meget forskellige formål. Således skrev Kaj Munk et skuespil om ham, og Niels Ebbesen blev anvendt som positivt forbillede såvel af den danske modstandsbevægelse som af de danske nationalsocialister under 2. Verdenskrig. Niels Ebbesen er i øvrigt et af de få nationale symboler, som der er gjort forsøg på at forny gennem nutidige billedkunstneriske og filmiske fortolkninger.²⁶

Niels Ebbesen i skolebøgerne

Historien om Niels Ebbesen omtales i stort set alle danmarkshistorier gennem 1800-tallet, og i tidens løb bliver skildringen udbygget med flere træk, tilsyneladende under påvirkning af billedkunst og litteratur. Et eksempel er i rigsarkivar A. D. Jørgensens meget udbredte danmarkshistorie *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie*.

Den blev skrevet i 1882 og uddelt i 10.000 eksemplarer i Nordslesvig, der dengang var under tysk styre. Bogen blev også solgt i Danmark gennem et selskab for folkelig læsning. Andet oplag kom allerede i 1886, og yderligere fire oplag fulgte frem til 1915. Fortællingen om Niels Ebbesen indledes med en rammende beskrivelse af, hvorledes myten er blevet sunget og fortalt ind i børns bevidsthed: »*Er der nogen begivenhed i vor historie, om hvilken så at sige hvert barn ved at fortælle, så er det til visse grev Gerts fald i Randers for Niels Ebbesens hånd. Om denne dåd har vi hørt fortælle, før vi vidste, hvad den betød; vi har sunget om den og tænkt på den, før vi selv havde følt, hvad et fædreland i nød ville sige, og vi har takket den ædle helt, som gav sit liv for Danmarks frelse, før vi kunne udmåle hans betydning for os. Det danske folks historie kan ikke skrives, uden at han mindes blandt de ypperste mænd, det har frembragt*«. ²⁷

Niels Ebbesen i kunsten

Det er indlysende, at en helt som Niels Ebbesen og historien om hans dåd i tidens løb har appelleret stærkt til billedkunstnere. En rigtig ridder, en beretning fyldt med dramatik og besejring af en overmægtig og modbydelig fjende – alt dette er som hentet ud af et eventyr. At historien oven i købet er hændt i virkeligheden og har et stærkt antitysk indhold gør kun dens tiltrækningskraft endnu stærkere for danskere.

Et fint eksempel på den store interesse for myten og de muligheder for illustrationer, den indeholder, ses i førsteudgaven af Fabricius' *Illustreret Danmarkshistorie*, der udkom 1854-55, kun et par år efter den første slesvigske krig. Som en slags forløber for tegneseriegenren har Lorenz Frølich leveret hele tre tegninger til historien.

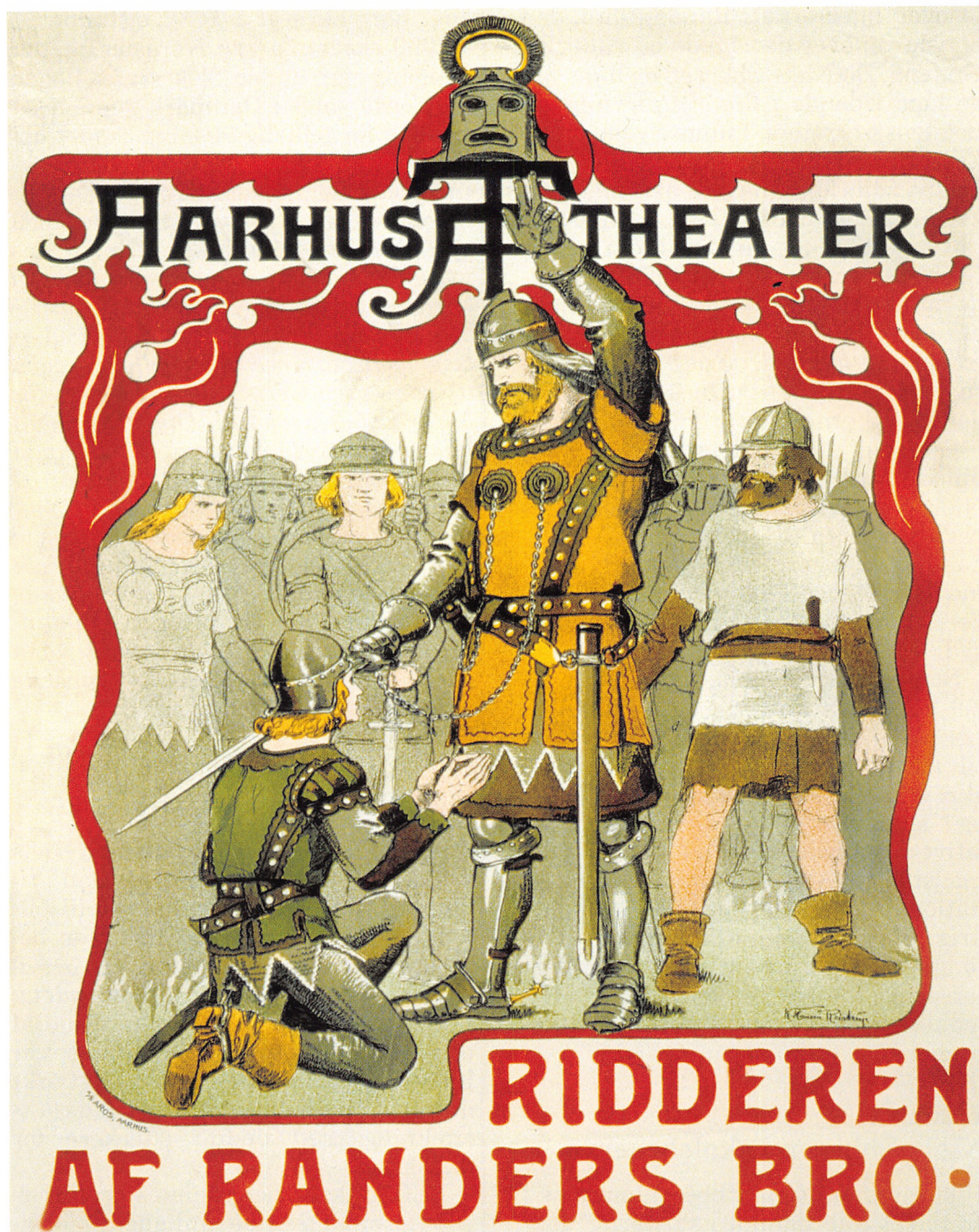

Fig. 11. K. Hansen Reistrup (1863-1929): Ridderen af Randers Bro. Teaterplakat, litografi 1904. 890 x 665 mm. Statsbiblioteket, Århus. Teaterstykket skildrer begivenhederne omkring Niels Ebbesens drab af grev Gerhard i 1340. Plakaten er flot tegnet i jugendstil og kalder på danskpatriotiske følelser. Motivet gengiver det bevægende øjeblik, hvor Niels Ebbesen slår sin søstersøn, Svend Trøst til ridder for udvist kløgt og dåd. Svend havde reddet danskerne fra de forfølgende tyskerne ved at løsne plankerne i Randers bro. Teaterstykket var skrevet i 1880, inspireret af en roman af B.S. Ingemann. Det blev opført i 1904 på Århus Teater, fordi der var økonomiske vanskeligheder, og en national myte som Niels Ebbesen var en sikker vej til mange udsolgte forestillinger. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Udover et billede af Niels Ebbesen, der undsiger greven (fig. 9), valgte han at vise selve mordet og den fattige kone, som giver sit ene brød til helten. Mordet har han skildret som en scene med håndgemæng, hvor den flygtende grev Gerhard fanges af Niels Ebbesens folk. Helten selv forekommer på én gang dynamisk og afventende. Han er parat til at give det dødbringende hug med sværdet, så snart hans mænd har krammet på greven.

I hændelsen med konen og brødet skildrer Frølich Niels Ebbesen stående ved sin fredeligt græssende hest, mens han rækker hånden ud mod brødet, som den fattige kone og hendes barn kommer løbende til ham med som tak. Konen rækker en hånd mod himlen som i taksigelse, og kunstneren antyder dermed, at Gud må have haft en finger med i spillet. Den brede folkelige opbakning omkring Niels Ebbesen, som konen personificerer, har for Frølich og samtiden været en væsentlig brik i den samlede forståelse af myten.

Blandt de mange billedtolkninger af myten, der fokuserer på mordet, skiller Agnes Slott-Møllers opfattelse sig meget ud (fig. 10). Hun var knyttet til den symbolistiske bevægelse og samtidig meget optaget af middelalderen og de gamle folkeviser, som hun foretrak som motiver for sine mange historiske billeder. Agnes Slott-Møllers maleri af Niels Ebbesen blev meget kendt i eftertiden, og det viser helten efter veloverstået gerning. Han kommer ridende i monumental værdighed og ro efter at have gjort det, han *måtte* gøre. I dette billede er det handlingsprægede og eventyragtige, som mange malere ellers er faldet for, fuldstændig ligegyldigt. Agnes Slott-Møller ville vise den seje, jyske karakter som symbol på en nærmest universel heltetype.²⁸

Interessen for Niels Ebbesen kom også til at omfatte hans formodede fødested, voldstedet Norring Riis i Midtjylland. Her stod et stort gammelt ege-

træ, der efter sigende skulle stamme fra Niels Ebbesens dage. I den svære træstamme blev der i begyndelsen af 1800-årene indridset »*Tak Niels Ebbesen*«, og gennem kobberstik og litografier blev egetræet og voldstedet kendt over hele landet. I 1840, 500-året for hans gerning, tog elever fra Katedralskolen i Århus initiativ til opsætning af en mindesten. De bar selv stenen de ca. 20 km fra Århus til Norring Riis.

Der blev også rejst en statue af Niels Ebbesen i Randers og et monument i Skanderborg, hvor han faldt. Ligeledes blev der i 1880'erne skrevet skuespil om Niels Ebbesen og hans væbner Svend Trøst (fig. 11), der sammen med nationalromantikken forskellige andre kunstneriske fortolkninger af myten har påvirket en række kunstnere i det 20. århundrede.²⁹

Myten om de store landboreformer i slutningen af 1700-tallet

Landboreformerne er betegnelsen for en række love og forordninger, der blev gennemført fra 1787 til ca. 1800. På mindre end en menneskealder medførte disse reformer en gennemgribende forandring af det danske landbosamfund og kulturlandskab. Allerede omkring 1790 opstod myten om landboreformerne, og den har været en del af den kollektive erindring gennem 1800-tallet og helt frem til 1970'erne, hvor forskningen bragte nye aspekter af reformpolitikken frem.

Myten fortolker landboreformernes baggrund og virkninger på enkel og klar vis: Det var kongen, som gav bonden friheden og sit kongelige ord på, at denne frihed aldrig mere kunne indskrænkes. Ganske vist var kongen sindssyg (det vidste de fleste i samtiden), men kongens søn, kronprins Frederik (6.), traf beslutningen om bon-

dens frihed. Han blev understøttet og bistået af ædle, humanistiske, aristokratiske reformatorer, og gennemførelsen af det store lovkompleks gjorde op med generationers ufrihed og ulighed. Takket være bondereformerne kunne tidligere tiders uvidende, underkuede initiativløse fæstebønder nu udvikle sig til frie, oplyste, flittige initiativrige mænd med kærlighed til fædrelandet.

Symbolet på hele reformarbejdet blev afskaffelsen af stavnsbåndet i 1788. Stavnsbåndet var blevet indført i 1733 og havde hindret bønderne i at rejse fra deres fødested uden godsejernes tilladelse. Bondens frihed var kongens landsfaderlige gave til sine undersåtter. Sådant fremstillede den enevældige regering sit reformarbejde i lovene, der blev læst højt på herredstingene og forkyndt i kirkerne.

Realiteterne bag myten

Landboreformernes betydning for ændringen af landbosamfundet er reel. Før reformerne blev påbegyndt, ejede godsejerne 75% af jorden, og kongemagten ca. 10%, og jorden dyrkedes af fæstebønder. Efter reformerne var blevet fuldført, var ca. 50% af bønderne blevet selvejere, og de bønder, der fortsat var fæstebønder, havde fået langt bedre vilkår, først og fremmest retssikkerhed, fastlagte pligter og afskaffelse af barbariske straffemetoder.

Den nyere, danske forskning har imidlertid helt ændret den traditionelle opfattelse af landboreformernes baggrund og virkning: »*Samtidens opfattelse af stavnsbåndsløsningen, dens baggrund og dens sigte, var entydig. Og smuk. Og den er grundlaget for en af vore kærester – og mest sejlivede – nationale myter. En myte, som det næsten er en unational handling at sætte spørgsmåltegn ved.*»³⁰ Så klart har Ole Feldbæk i 1988 udtrykt sin vurdering af mytologiseringen i en afhandling, hvor

han fremlægger en grundlæggende nytolkning af reformernes baggrund og forløb. Hovedpunkterne i landbohistorikernes nye fortolkninger af reformperioden er følgende:³¹

- Det gamle dyrkningsfællesskab på landet var ikke udtryk for bøndernes uvidenhed, underkuelse eller mangel på initiativ. Det var snarere udtryk for en økologisk balance, udviklet i et ressourcefattigt samfund, der byggede på en udstrakt grad af selvforsyning.
- Hoveriet, dvs. tvangsarbejdet hos godsejeren, følte ikke så tyngende for den enkelte bonde som tidligere antaget. Bonden lod i reglen sin karl eller daglejer udføre det.
- Landboreformerne skete ikke, fordi bønderne havde elendige økonomiske forhold, således som det ofte fremstilles i historiebøgerne. Tværtimod fandt reformerne sted i en periode med stærk økonomisk opgang, som også kom fæstebønderne til gode. En langvarig økonomisk højkonjunktur var begyndt ca. 1750 og vedvarede, afbrudt af landbrugskrisen i 1820'erne, helt frem til 1870'erne.

Allerede før regeringen iværksatte de nævnte landboreformer, var den økonomiske og sociale omdannelse af det danske landbosamfund i fuld gang. Under indtryk af tidens økonomiske højkonjunkturer begyndte de første tiltag med udskiftningen og overgangen til selveje – og initiativtagerne var både bønder og godsejere. Men disse ændringer gav anledning til mange problemer af praktisk, økonomisk og juridisk art. Derfor greb kongemagten ind med reformlove, der støttede og fremskyndede private initiativer, men regeringen undlod generelt at påbyde udskiftning og selveje.

Reformerne må først og fremmest tolkes som udtryk for regeringens ønske om at påvirke den igangværende udvikling. Magten i samfundet lå i sidste del af 1700-årene hos godsejerne,

og det måtte også den enevældige regering rette sig efter. I begyndelsen af reformperioden førte regeringen en bondevenlig politik, men måtte snart opgive den til fordel for en mere gods-ejervernlig linje. Reformerne standsede derfor på halvvejen. Kun omkring halvdelen af bønderne blev selvejere, kun lidt over halvdelen af jorden blev udskiftet, og kun godt halvdelen af bønderne ophørte med at skulle yde hoveri. Udviklingen gik i stå og kom først i gang igen i 1830'erne og blev ikke endeligt afsluttet før i 1880'erne.³² Fæstevæsenet blev dog først endeligt afskaffet i 1919.

Stavnsbåndet blev forbudt i en forordning af 20. juni 1788, men først med virkning fra år 1800. Alligevel er denne bestemmelse og dette årstal blevet til et symbol på hele reformperioden. Stavnsbåndet var indført i 1730'erne, fordi godsejerne – afhængig af godsets størrelse – havde pligt til at stille et antal soldater til kongens hær. Med forordningen af 1788 overtog staten selv udskrivningen af soldater, og derfor ophørte godsejernes ret til at stavnsbinde de unge mænd i godsdistriktet. Men statsmagten krævede, at de værnepligtige skulle opholde sig inden for det militære sessionsdistrikt, altså fortsat en form for stavnsbånd, men langt mindre snærende end førhen. Det var dog fortsat kun landbefolkningen, som bar værnepligten. Almindelig værnepligt for alle samfundsklasser blev først indført med den fri forfatning i 1849.

Landboreformerne medvirkede til etablering af en *mellemklasse* på landet, bønderne, hvis politiske loyalitet enevælden sikrede sig med økonomiske og sociale garantier. Men der opstod også en ny stor *underklasse* af husmænd og landarbejdere, som fik ringe vilkår, og de kom til at betale prisen for ændringerne.³³ Det var således kun en del af landbefolkningen, som blev »frie og oplyste«. Der kom større sociale skel i

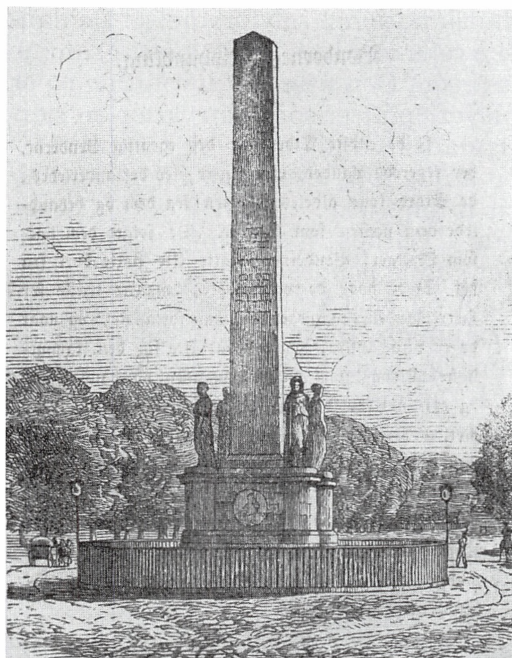

Fig. 12. Frihedsstøtten. Xylografi 1854. 94 x 99 mm. Illustration til Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie for Folket*, 1854. Monumentet for landboreformerne var allerede i samtiden ofte gengivet, ligesom dets symbolske indhold blev beskrevet. De fire hjørnefigurer af hvidt marmor symboliserer vigtige dyder: Troskab med hund, borgerdyd med egekrans, agerdykningsflid med overflødhorn og tapperhed med Hercules' løveskind. På siderne to medaljoner med retfærdighedens genius og Danmark, der frigør en slave. Budskabet er klart: Danmark er en retfærdig stat, der sørger for sine borgeres personlige frihed og til gengæld kan regne med deres trofasthed. Frihedsstøtten er udført efter et udkast af maleren og arkitekten Nikolaj Abildgaard i samarbejde med flere billedhuggere, og står stadig for mange som symbol på danskernes rettigheder og pligter i forhold til staten. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

bondesamfundet med reformerne, men eksistensen af sociale modsætninger inden for landsbyerne blev kun i ringe grad behandlet i 1800-årenes litteratur om landboreformerne.³⁴

Mytens betydning

Myten om landboreformerne fik meget stor betydning for udviklingen af

dansk national selvforståelse. De danske reformer blev gennemført i samme årti som Den franske Revolution og er blevet opfattet som udtryk for en særlig dansk handle måde og mentalitet – en stille, rolig evolution i modsætning til dramatiske, voldelige revolutioner ude i Europa, hvor omformningen af det gamle bondesamfund foregik voldsomt og med store menneskelige omkostninger. Dette gælder både Preussen, England, Frankrig og Rusland.

I Danmark derimod, således lyder myten, blev udviklingen bestemt af store personligheder, kronprinsen og ædle godsejere, der handlede i overensstemmelse med humanitetens bud og oplysningstidens idealer. Denne opfattelse blev understøttet af et monument, Frihedsstøtten, der blev rejst over landboreformerne allerede i 1792. Her står en indskrift om, at kongemagten gennem reformlovgivningen har sikret, at bonden kan blive en respekteret, ligeværdig, forsvarsvillig og driftig borger. Denne fortolkning af reformerne har været med til at forstærke den store kongetroskab, som var udbredt i bondebefolkningen gennem hele det 19. århundrede.

Opfattelsen af landboreformerne som *reformer fra oven* har været dominerende gennem hele 1800-årene. Denne fortolkning var i højsædet ved de to store jubilæer for landboreformerne, som afholdtes i 50-året for stavnsbåndets løsning i 1838 og 100-året i 1888. Jubilæet i 1838 foregik under auspiciet af Frederik 6., der som ung kronprins havde gennemført landboreformerne. I 1838 var han fortsat enevældig monark og forsøgte nu ihærdigt at undertrykke den voksende liberale opposition. Københavns Universitet kunne derfor ikke være ramme om en række festforelæsninger af N.F.S. Grundtvig, fordi man frygtede, at Grundtvig ville ytre ønske om frihed og folkestyre til afløsning af enevældens ufrihed og embedsmandsvælde.

Også ved jubilæet i 1888 var der besvær med at få myten om bondens frihed og ophøjelse til ligeværdig borger til at passe til den aktuelle politiske debat. På dette tidspunkt foregik en indædt forfatningskamp i Danmark. Striden stod mellem den reaktionære regering – ledet af en godsejer og kraftigt støttet af kongen – og partiet Venstre, som krævede parlamentarisme og udvidelse af valgretten. Flere af de videnskabelige bidrag om landboreformerne lagde derfor vægt på reformperiodens frihedstanker, men undgik behændigt at trække en direkte forbindelse til samtidens debat om frihed og politiske reformer.

Landboreformerne i skolebøgerne

I alle skolebøger gennem 1800-tallet er landboreformerne beskrevet i positive vendinger og tillægges stor betydning. Vurderingen bliver endnu mere positiv, jo længere man kommer på afstand af begivenhederne, for det kræver en vis afstand i tid, før en mytologisering for alvor kan slå igennem. Dette forhold kan belyses med citater fra to historiebøger fra begyndelsen og slutningen af 1800-årene:

E. Munthes *Læse- og Lærebog i Fædrelandets Historie for Begyndere og Ustuderede* udkom i 1806. Den slutter med en beskrivelse af reformpolitikken – som på dette tidspunkt var gået i stå, uden at reformarbejdet var afsluttet. Munthe fremhæver, at der fra 1780'erne var sket mange og vigtige forbedringer for bondestanden og agerdyrkingen. Stavnsbåndet var ophævet, dyrkningsfællesskabet afskaffet, hoveriet fastlagt og bonden fritaget for godsejerens hårde og vilkårlige straffe: »Overalt synes nationen i de sidste tyve år at have fået mere liv, kraft og virksomhed, ligesom den ved

regeringens retfærdige, vise og urokkelige grundsætninger ej alene har håndhævet sin selvstændighed, men endog har erhvervet sig nogen vægt og anseelse iblandt Europas øvrige stater«.

I slutningen af 1800-tallet kom reformerne til at stå i et endnu mere lysende skær, og bøndernes forhold før reformerne i et endnu mørkere. Et typisk eksempel på denne udvikling i skolebøgernes fremstilling er V.A. Blochs *Lærebog for Realskoler og høje-re Borgerskoler* fra 1878, der kom i flere oplag resten af århundredet. Beskrivelsen af tiden før reformperioden indleder han således: »Den danske bondestand levede dengang i en elendighed, hvorom man i vore dage næppe kan gøre sig nogen forestilling. Fængslet så godt som hele livet til det sted, hvor han var født, stod bonden aldeles retsløs over for herremanden. Denne kunne udskrive hvilken karl, han ville, til soldat, pånøde bonden selv den mest forfaldne fæstegård og atter jage ham ud af den under intetsigende påskud; til enhver tid kunne bonden tilsiges til hovarbejde på hovedgården, hvoraf følgen blev, at bondejorden dyrkedes usselt og ofte næppe kunne yde det nødvendige til familiens underhold«.

Men så gennemførte kronprinsen, bistået af ædle reformatorer reformværket, og en ny tid oprandt. Bloch sammenfatter dens resultater således: »Med disse forordninger lagdes grunden til det umådelige opsving i velvære og oplysning, som senere er indtrådt over hele landet.(...) Den følgende år-række blev en overordentlig lykkelig tid for vort fædreland. Afset fra en kort (4 ugers) krig med Sverige i året 1788 blev freden opretholdt lige til århundredets slutning, så udviklingen kunne fortsættes uforstyrret, mens det øvrige Europa var indviklet i de franske revolutionskrige«.

Landboreformerne i kunsten

I tiden 1792-97, kun ganske få år efter gennemførelsen af landboreformerne, blev der i København rejst et monument over dette lovværk, Frihedsstøtten. Monumentet blev allerede i samtiden kendt gennem forskellige tryk (fig. 12). Den 15 meter høje obelisk er omgivet af fire kvindefigurer symboliserende troskab, borgerdyd, agerdyrkningsflid og tapperhed. På foden er der to medaljoner med motiverne *Trældom afskaffes* og *Retfærdighedens genius*.³⁵ Det nationale monument står stadig på sin plads og kendes af de fleste danskere. Initiativet til opstillingen kom fra det københavnske borgerskab, der ønskede en »æresstøtte for kongens velgerninger mod den hæderlige bondestand«. Såvel Frihedsstøtten i sig selv som de mange gengivelser og beskrivelser af den bestyrkede myten om den nådige konge, der gav sine trofaste bønder deres velfortjente frihed.

Netop kongens rolle i reformerne var et af motiverne for maleren C.W. Eckersberg, da han fik bestilling på en række store repræsentative historiemalerier til det genopførte Christiansborg Slot i 1830'erne. Billedet *Danske bønder takker ved Frihedsstøtten Frederik 6. for stavnsbåndets løsning* (fig. 13) blev et af den højt ansete kunstners mest kendte malerier, men inden det sidste penselstrøg var sat, nåede emnet at give ham en del ærgelser. Den første ide til billedet, som var en konstrueret situation og altså regulær iscenesættelse af historien, blev forkastet. Eckersberg havde forestillet sig en delegation af bønder, der blev modtaget af kongen og kronprinsen i tronsalen for at takke for friheden. Forslaget blev forkastet, da man mente, at det ville være utænkeligt, at bønderne fik foretræde på slottet.

Eckersberg fik i stedet godkendt en version, hvor situationen foregik ved Frihedsstøtten, og som han senere

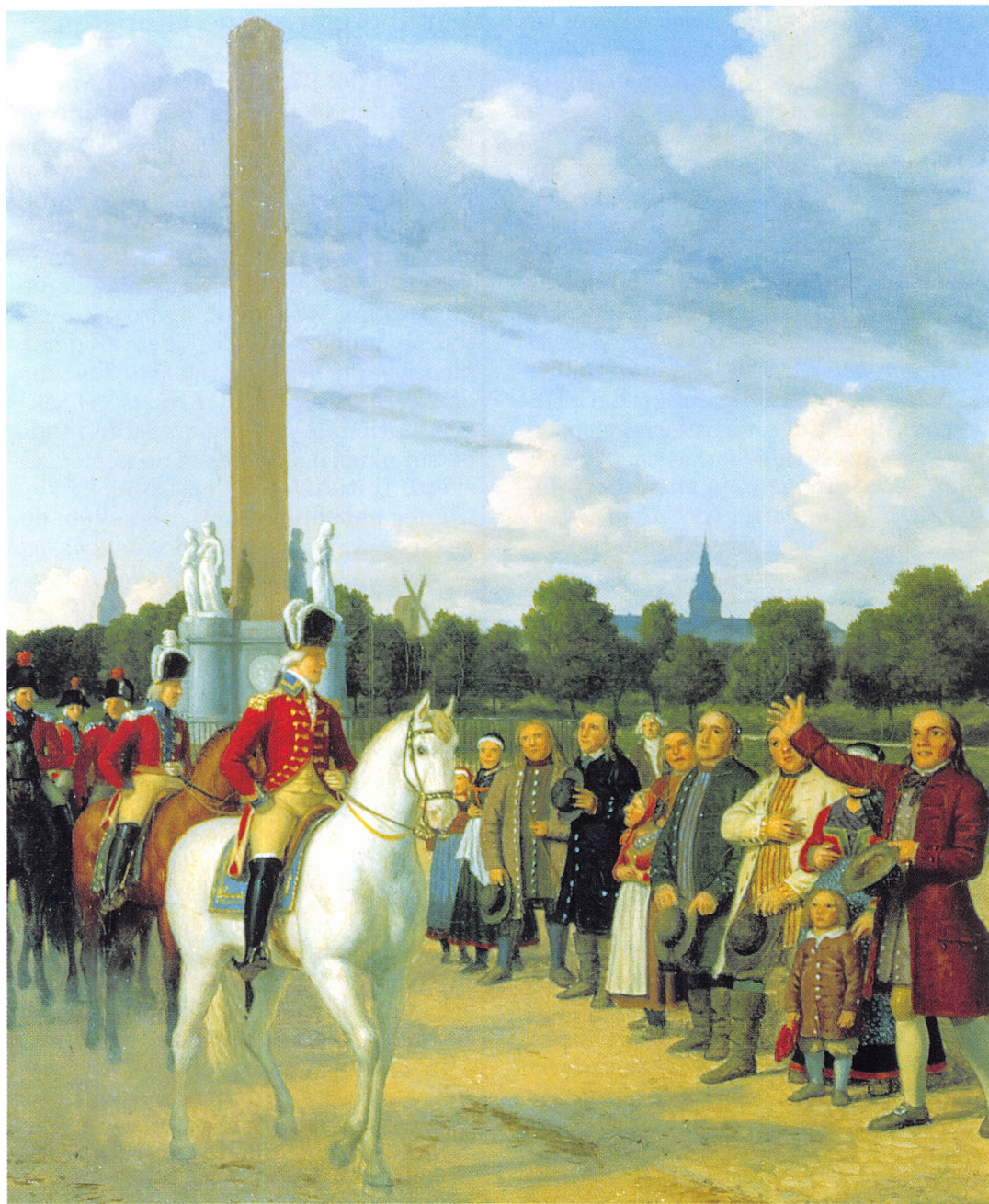

Fig. 13. C.W. Eckersberg (1783-1853): Danske bønder takker ved Frihedsstøtten Frederik 6. for stavnsbåndets løsning. Maleri 1844. 38,5 x 28,5 cm. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Billedet er en gentagelse af det ikke-flytbare monumentalmaleri, som Eckersberg i 1839 havde færdigt til udsmykning af trongemakket på Christiansborg Slot. Med Frihedsstøtten som markant og betydningsladet staffage mødes kongemagten og folket i en situation, hvor afstanden mellem dem er tydelig. Det offentlige i scenen forstærkes i denne version af motivet af, at borgere i baggrunden observerer optrinet. Eckersberg markerede med den oprindelige titel: En hentydning til Stavnsbaandets løsning under Christian den 7., at hændelsen var konstrueret. Også tårnet af det første Christiansborg, der brændte i 1794, ses i baggrunden, på trods af at Frihedsstøtten først stod færdig i 1797. Foto: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot.

gentog i et mindre billede. Christian 7. og kronprinsen rider med følge forbi monumentet, hvor en større gruppe bønder har taget opstilling for at takke med hattene ydmygt i hænderne. Respekten for kongemagten er også markeret ved afstanden mellem de høje herrer til hest og folkets repræsentanter. Ligeledes er det intime gemak på slottet udskiftet med en offentlig plads.

Heller ikke denne version slap dog for kritik, da nogle mente, at bønderne ikke viste deres taknemmelighed og glæde tydeligt nok. Billedet hører i det hele taget ikke til blandt kunstnerens

bedste, og bønderne forekommer teateragtigt karikerede. Hverken kritikken eller det faktum, at Eckersberg ikke lagde skjul på, at situationen var konstrueret, har dog forhindret, at motivet er blevet det mest kendte billede på stavnsbåndets løsning. Han forstod nemlig at fortolke myten, som vi den dag i dag gerne ser den: kongen og kronprinsen i helterollerne sammen med det taknemlige folk.³⁶

Reformerne, som Frihedsstøtten og Eckersbergs malerier forherliger, er i tidens løb sat i skarpt relief af illustrationer, der viser elendigheden i tiden før landboreformerne. Især i 1800-tal-

Fig. 14. Anonym: Bonde på træhest. Xylografi 1842. 80 x 116 mm. Illustration til Frølund & Flinchs Almanak 1842, også gengivet i Billedbog for Børn 1843. Bøndernes forhold før landboreformerne blev i 1800-tallet ofte skildret som nærmest umenneskelige: Bonden plages på træhesten. Hans kone vrider hænder i fortvivlelse, barnet græder, og de onde ler overmodigt. Oplysningstidens frihedsidealer og demokratiske tendenser kunne styrkes af sådanne skræmmebilleder, og bønderne blev mindet om, at de skulle være taknemmelige for de nye tider. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

let var der mange eksempler på trykte illustrationer med uskyldige bønder, der blev straffet af herremændene og deres onde håndlangere (fig. 14). De populæreste motiver viste bønder, der pintes og plagedes på træhesten – en straf, der i virkeligheden nok var sjældnere brugt end de mange illustrationer og beskrivelser af torturen lader tro! Disse billeder forstærkede myten om reformernes store betydning for bondefrigørelsen – uden at det overhovedet var nødvendigt at sætte ord på.

Myten om det hæderfulde nederlag i 1864-krigen

I midten af 1800-tallet var Danmark to gange i krig med tyske stater.³⁷ Den første slesvigske krig 1848-50, kaldet Treårskrigen, var en borgerkrig inden for det danske rige. De slesvig-holstenske oprørere fik støtte fra tyske stater, især fra Preussen. Danmark vandt denne krig, men på grund af stormagternes indblanding kom der ikke en varig fredsløsning.

Internationale aftaler af 1851-52 gav imidlertid de tyske stater mulighed for indblanding i danske forhold. Dette benyttede Preussen sig af i 1863, da den danske rigsdag havde vedtaget den såkaldte novemberforfatning, en fri fælles grundlov for kongeriget og Slesvig. Preussen og Østrig krævede øjeblikkelig annullering af den nye forfatning. Da dette krav ikke kunne imødekommes straks, brød den anden slesvigske krig ud. Krigen begyndte den 1. februar 1864. De danske tropper kæmpede tappert mod den store overmagt, først ved Mysunde, Danevirke og Sankelmark, senere ved Dybbøl, som blev erobret den 18. april efter en langvarig belejring og et helt modigt dansk forsvar.

Efter en forgæves fredsförhandling

og endnu et militært nederlag på Als måtte Danmark indgå en hård fredsslutning: Hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg måtte afstås til sejrherrene. For hele den danske nation – og ikke mindst for de kongetro slesvigere – var dette en stor ulykke.

Realiteterne bag myten

Det danske rige, den danske helstat, bestod fra 1815 af kongeriget og de tre hertugdømmer Slesvig, Holsten og Lauenborg. Den nationale vækkelse, som begyndte fra sidste halvdel af 1830'erne, bevirkede, at befolkningerne i Lauenborg og Holsten følte sig forbundne med andre tysktalende folk. I den sydlige del af Slesvig følte hovedparten af befolkningen sig mere knyttet til holstenerne end til befolkningen i kongeriget, mens hovedparten af befolkningen i den nordlige del opfattede sig som danskslesvigere og forbundet med befolkningen i kongeriget.

Grænsen for den danske helstat gik således langt sydligere end grænsen for det danske folk (dvs. dansksindede borgere). Dette var en af hovedårsagerne til, at der i 1848 opstod en borgerkrig inden for den danske helstat. Denne første slesvigske krig varede til årsskiftet 1850/51. Den skyldtes, at slesvig-holstenerne ønskede en fælles grundlov for de to hertugdømmer samt Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund, mens den danske regering ville skabe en fælles grundlov for kongeriget og Slesvig og give Holsten sin egen grundlov uden den nære forbindelse til Slesvig.

Efter den første slesvigske krig indgik Danmark i 1851-52 aftaler med stormagterne om ikke at knytte hertugdømmet Slesvig nærmere til kongeriget end til hertugdømmet Holsten. I kongeriget var der i 1849 indført en fri forfatning. Den kunne dog ikke omfatte hertugdømmerne på grund af bor-

gerkrigen, og efter krigen genoprettedes her det gamle styre med enevælde. Den danske regering forsøgte i 1852-63 forgæves at skabe en fælles helstatsforfatning, der kunne godkendes – både af det danske folk og af det tyske forbund, som Holsten var medlem af siden 1815. Men disse bestræbelser mislykkedes på grund af tysk obstruktion.

I 1863 opgav den danske regering at forsøge at skabe en fælles forfatning for alle dele af helstaten og gennemførte i stedet for i november 1863 en fælles forfatning for kongeriget og Slesvig, mens Holsten og Lauenborg blev lovet egen forfatning, hær og administration. Dette var imidlertid et klart brud med aftalerne fra 1851-52 og bragte Danmark på kollisionskurs både med de tysksindede indbyggere i det sydlige Slesvig og med Holsten og de tyske stater. Den danske regerings brud på indgåede aftaler og dens manglende dømmekraft var således medvirkende til udbruddet af den anden slesvigske krig i 1864.

Den danske hær tog i januar 1864 opstilling ved Danevirke, den sagnomspundne gamle oldtidsvold, som i 1861 var blevet udbygget til et ca. 15 km langt forsvarsanlæg med jordvolde og skanser, befæstet med kanoner. Der skulle bruges ca. 60.000 mand til at sikre denne stilling, og forsvaret kunne i realiteten kun lade sig gøre, når der ikke var langvarig frost, da sumpområderne på fløjene skulle hindre, at stillingen kunne omgås. Ingen af disse helt afgørende betingelser for forsvaret var til stede, da der var hård vinter ved krigens udbrud og kun 38.000 mand til forsvaret.

For at undgå at de danske tropper blev omringet og indesluttet i stillingen, traf overgeneralen efter få dages forløb beslutning om straks at rømme Danevirke og trække hæren tilbage; én del gik til Dybbøl Skanser, og resten drog op i Jylland. Denne – set fra et militært synspunkt – rigtige beslut-

ning vakte sorg og harme både i den danske regering og i befolkningen. Så meget desto mere vægt blev der derefter lagt på forsvaret af Dybbøl Skanser i Nordslesvig.

Denne flankestilling blev hurtigt belejret af preussiske tropper. De var i klart overtal i forhold til de danske tropper og havde desuden stor fordel af at have riflede kanoner, hvormed de kunne beskyde skanserne på Dybbøl. De ledende danske generalstabsofficerer ønskede at foretage en tilbagetrækning i ro og orden, før de tyske tropper stormede stillingen. De mente, at et militært nederlag ville være uundgåeligt på grund af styrkeforskellene. Det danske artilleri ophørte reelt at fungere fra den 9. april og kunne således ikke besvare den vedvarende beskydning fra de preussiske kanonbatterier.

De preussiske tropper gravede løbegrave foran skanserne, så de i midten af april lå i en afstand af kun ca. 250 meter fra skanserne. De danske forsvarsstyrker havde betydelige tab hver dag, selvom de ikke var i åben kamp. Modstandskraften i den danske hær var i midten af april ved at være på bristepunktet. Den 15. april var der således tilløb til en omfattende lydighedsnægtelse blandt de danske soldater, der skulle marchere fra Als til Dybbøl.³⁸ Deserteringer især af det slesvigske mandskab blev af overkommandoen anset for et så stort problem, at man måtte udskille ialt 1.700 mand til at danne arbejdsbataljoner i Fredericia og på Als.

Den 18. april 1864 stormede de preussiske belejringstropper Dybbøl Skanser; forud for stormen gik 6 timers heftigt bombardement, og skanserne havde været under systematisk beskydning fra 2. april. Alligevel blev der ydet et energisk forsvar fra dansk side. Men efter knap 4 timers kampe var stillingen erobret, og de danske tropper måtte trække sig tilbage til Als med et

Fig. 15. Anonym: Parti af Danevirke med en af de nye Skanser, Thyras Vold og Valdemarsmuren. Xylografi 1863-64. 17 x 24 mm. Illustration fra Illustreret Tidende 10. januar 1864. Museet på Sønderborg Slot. Illustrationer som denne var sammen med skrevne reportager medvirkende til at give befolkningen indblik i de vilkår, soldaterne kæmpede under. Den sagnomspundne oldtidsvold, Danevirke, havde alle danskere hørt om, og troen på dens uovervindelighed var udbredt i alle befolkningslag. Så meget desto større var fortvivlelsen og vantroen, da Danevirke blev rømmet uden kamp og den danske hær trak sig tilbage til Dybbøl. Det hæderfulde nederlag manglede, og helt grundløse beskyldninger om forræderi svirrede! Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Fig 16. Anonym: Første Infanteriregiment i Haandgemæng med Regiment Martini den 6. Februar 1864. Xylografi 1864. 165 x 240 mm. Illustration fra Illustreret Tidende 1864. Museet på Sønderborg Slot. Under tilbagetrækningen fra Danevirke kom de danske tropper i fægtning med forfølgerne. Mellem Oversø og Sankelmark syd for Flensborg var der en kamp med betydeligt tab både af danske og østrigske soldater. Billeder som dette styrkede befolkningens medleven i krigen og blev hurtigt udbredt gennem Illustreret Tidende og Illustrirte Zeitung. Begge tidsskrifter havde egne tegnere med ved fronten. Herfra sendte de skitser til København og Berlin, hvor de blev omsatte i xylografier, datidens massemedium. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

tab på over halvdelen af styrken. I alt 4.800 mand manglede, heraf var ca. 2.900 taget som fanger og resten var faldne, sårede eller savnede.

Der var allerede før stormdagen aftalt våbenhvile og fredsforhandlinger i London. Resultatet af stormen fik ingen indflydelse på disse forhandlinger. Her blev det danske militære nederlag imidlertid fulgt af et diplomatisk nederlag. På konferencen foreslog England en deling af Slesvig. Også Preussen fremsatte forslag om Slesvigs deling, eventuelt efter en vejledende folkeafstemning. De danske modforslag om en langt sydligere delingslinje kunne Preussen og Østrig ikke gå ind for. Våbenhvilen løb ud, og krigen brød derfor ud igen. Efter et nyt militært nederlag måtte Danmark acceptere særdeles barske fredsbetingelser. Al tale om en deling af Slesvig og en vejledende folkeafstemning blev nu afvist af de tyske forhandlere, som forlangte, at alle tre hertugdømmer skulle afstås til sejrherrene. Det betød, at den danske helstat blev reduceret med 1/3 af sit areal og 40% af befolkningen.

Fredsslutningen i 1864 beseglede helstatens undergang. Forbindelsen mellem Slesvig og Holsten og det danske kongerige havde bestået i århundreder, men den blev nu med ét slag overskåret. For hovedparten af hertugdømmernes indbyggere følte dette dog som en befrielse, fordi nationale, politiske og sociale spændinger allerede havde sprængt helstaten på det indre plan. Nu blev sprængningen en realitet også på det ydre, statspolitiske plan. Men for de dansktalende og dansksindede indbyggere i det nordlige Slesvig følte adskillelsen fra Danmark som en stor ulykke. Deres ønske om at blive indlemmet *helt og fuldt* i kongeriget opstod imidlertid først, da alternativet – indlemelse i Preussen – var uundgåeligt.³⁹

Mytens betydning

Hurtigt efter krigen opstod der en heroisering af kampene, ikke mindst af stormdagen. Det skyldtes, at man efter krigen fokuserede på de danske troppers indsats den 18. april – og valgte at se bort fra krigens årsager og forløb i øvrigt. Mindet om den danske hærs pligtopfyldelse og kampvilje på trods af den håbløse situation blev til trøst og opmuntring for den danske nation. Billedet af det lille land, der med ryggen mod muren kæmpede helt modigt mod en stor overmagt, var egnet til husvalse og opbyggelse i tiden efter 1864. Der var derimod intet opbyggeligt i at fastholde erindringer om, at krigen kom som følge af stor naivitet og mangel på realitetssans i hele den danske befolkning, ikke mindst hos de ansvarlige danske politikere.⁴⁰ Under selve krigen udviste regeringen inkompetence, og det var ikke styrkende for den nationale stolthed at overveje hvor mange menneskeliv, der kunne være sparet, hvis regeringen ikke hårdnakket – trods sund fornuft og alle militære råd – havde krævet Dybbølstillingen fastholdt til det yderste.⁴¹

I de to første årtier efter 1864 lykkedes det at få vendt det knusende nederlag og den i militær og politisk henseende betydningsløse kamp den 18. april til at være et hæderfuldt nederlag, der kunne give næring til en national genrejsning af det stærkt reducerede land. Ved 25-årsdagen for nederlaget i 1889 skrev Johs. Helms et digt om kampen i 1864, som fint afspejler den danske fortolkning af krigen:

*»Dybbøls kam som Thyres led blev vor
helligdom;
Dåd som der blev øvet, end synger
Danmark om.
Fod for fod sank i blod
Danmarks fanevagt,
aldrig Danmark glemmer ofret,
I har bragt.«*⁴²

Fig. 17. Niels Simonsen (1807-85): Episode af Tilbagetoget fra Dannevirke 5.-6. Februar 1864. Litografi 1885. 280 x 455 mm. Udgivet af tidsskriftet Vort Forsvar. Museet på Koldinghus. Billedet blev udgivet som løsark til illustration af artikel af Wilhelm Dinesen: Fra Dannevirke. Forlægget for dette meget kendte tryk er et monumental-maleri på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Niels Simonsen udførte to monumental-malerier med tappert kæmpende danske soldater, der er sande helte – selv i nederlagets stund. De gjorde, hvad de kunne – og mere til. På billedet ses de slæbende en tonstung kanon fra Dannevirke i sikkerhed for fjenden. Gennem talrige reproduktioner og udgivelser i form af pulespil og dukketeater-kulisser blev Simonsens fortolkning af det hæderfulde nederlag fastholdt i erindringer. Foto: Museet på Koldinghus.

Samme heroiske tone genfindes overalt på offentlige steder, hvor krigen bliver mindet. På en mindetavle for 1864-krigen i Lyngby kirke på Sjælland er der en indskrift, hvor de faldne soldater taler manende til de levende:

*»Græd ej for os, thi vi har været tro,
Guds kys har lukket vore vunder røde.
Men brister under folket håbets bro,
og synker Dannebrog for ørnens klo,
da græder for de levende de døde.«⁴³*

Forestillingen om det hæderfulde nederlag i 1864-krigen kom til at spille en væsentlig rolle i den kollektive erindring, fordi denne fortolkning af krigen styrkede troen på danskhedens indre værdier. Kampene på Dybbøl blev således ikke til et symbol på en glørværdig kamp, men til et

billede på en trofasthed ud over alle grænser. Denne forestilling er blevet så fastgroet, at de fleste historiske værker om krigen har fortiet, at den danske hær var på bristepunktet af sin kampevne.

1864-krigen var med til at bestyrke danskerne i opfattelsen af tyskerne som ekspansionslystne og undertrykkende. Mange danske frygtede, at det var umuligt for landet at overleve efter 1864 – og der var virkelig fare for landets beståen. Men Danmark klarede omstillingen til at være en lille, men alligevel selvstændig stat. Forestillingen om en stærk og rænkefuld tyskhed, der var parat til at opsluge danskheden, var blevet udbredt under den første slesvigske krig og blev styrket under 1864-krigen. Undertrykkelsen af de dansksindede nordslesvigere ef-

ter 1864 var med til at befæste denne opfattelse og bevirkede, at tyskerne vedblev at være fjendebillede for danskerne gennem mere end ét århundrede. Danmark er herved blevet en af de – ikke så få – stater, som mindes sine nederlag fremfor sine sejre. Nederlag rummer fjendebilleder, og derfor er erindringen om nederlag bedre egnet til at fremme det nationale sammenhold end erindringen om sejre.

Nederlagets dag, den 18. april 1864, blev til en dansk national mindededag og er fortsat med at være det – ikke blot frem til 1914, men endnu i dag. Dybbøl Skanser og Dybbøl Mølle, der ligger midt i kampområdet, er blevet til et af de stærkeste danske nationale symboler. Den 18. april sælges der over hele landet velgørenhedsmærker med Dybbøl Mølle til fordel for Grænseforeningens arbejde i det tabte Sydslesvig.

1864-krigen i skolebøgerne

Allerede sidst på året 1864 udkom en historiebog, der skildrede krigen. Det var den fremtrædende nationalliberale historieprofessor C.F. Allen, som udsendte en ajourført dansk udgave af sin tysksprogede *Lehrbuch in Dänemarks Geschichte*. Lærebogen var beregnet til undervisning i gymnasierne i den danske helstat, hvor tysk var undervisningssproget i hertugdømmerne. Afsnittet om krigen er skrevet under indtryk af nederlaget, og dette kommer klart frem. Allen indleder med at skildre, at krigen udbrød især skyldtes tronskiftet i Danmark (Frederik 7. døde i november 1863, og Christian 9. besteg tronen), og dette fik en fjendtlig bevægelse til at fiske i rørte vande. Allen fortsætter: »Krigen, som længe havde truet, stod nu for døren. Det danske folk og den danske regering havde imidlertid længe med frejdighed imødeset denne kamp for nationens ære, ret og selvstændighed. (...) Om be-

siddelsen af Dybbølstillingen og Als kom den egentlig afgørende kamp til at dreje sig. Preusserne havde en afgjort overlegenhed i troppetallet og deres fortrinlige artilleri, men den danske soldat forsvarede med et urokkeligt mod, som vakte fædrelandets taknemlighed og Europas beundring, i flere måneder den plads, hvorpå han var stillet. Den 28. marts forsøgte fjenden en storm, men blev med stort tab kastet tilbage. Endelig den 18. april lykkedes det ham efter den blodigste kamp at sætte sig i besiddelse af Dybbølværkerne, som nu ikke længere kunne kaldes værker eller skanser, men ikke var andet end sammenskudte grushobe».⁴⁴

Tekster som denne var lindrende salve for den sårede nationale stolthed, og helt på linje med denne skildring var skolebøgerne i perioden frem til 1914. I Tangs historiebog fra 1871 skildres stormen på Dybbøl i korte, men billedskabende ord: »Efter lidelsesfuldt at have udholdt en ti ugers håbløs belejring med beundringsværdig sejhed blev Dybbøl taget med storm, og tropperne trængt tilbage til Als».⁴⁵

I en meget benyttet lærebog for almueskolen af M. Rasmussen er beskrivelsen af krigen dramatisk og medrivende. Tilbagetoget fra Danevirke skildres således: »I høj grad sørgelig var dette tilbagetog og dets lige findes ikke i Danmarks årbøger. Mangen dansk soldat forlod med tårer Danevirkeskanserne«. Kampen i de sammenskudte skanser på Dybbøl skildres udførligt: »Og skønt der ingen dag gik forbi, uden at fjendens granater dræbte eller lemlestede et antal af vore krigere, veg disse dog ikke, men blev standhaftigt på deres post. Kun éngang, siges det, tabte de menige soldater tålmodigheden. »Før os, sagde de, ud i åben mark med tyskerne, og lad os ikke her nedskydes til ingen nytte«. Omsider da skanserne var næsten jævned med jorden, gik hele den tyske hær løs på stillingen den

Fig. 18. Vilhelm Rosenstand (1838-1915): 8. Brigades Modstød ved Dybbøl. Maleri, olie på lærred ca. 1893. 70 x 102 cm. Lolland-Falsters Kunstmuseum, deponeret på Museet på Sønderborg Slot. Forarbejdede til monumentalmaleri fra 1894 på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Kunstneren deltog selv i krigen som dansk soldat og gengiver en scene under stormen på Dybbøl Skanser den 18. april 1864. 8. Brigade ydede modstand, selvom de vidste, at overmagten var for stor, og at de var dømt til at tabe. Den udtalte betydning i maleriet er udtrykt i en sang fra 1867: "Kæmp for alt, hvad du har kært, dø, om så det gælder! Da er livet ej så svært, døden ikke heller". Den heroiske holdning, som her udtrykkes, er karakteristisk for mange af de billedkunstneriske fortolkninger af 1864-krigen. Soldaterne i de forreste rækker har i øvrigt stærkt individualiserede ansigtstræk, og mange af dem er egentlige portrætter. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

18. april om formiddagen, og vore [soldater] måtte under idelig fægtning og med stort mandefald drage tilbage til Als; dog kom Dybbølbjerg først i fjendens magt efter den mest heltemodige modstand fra skansernes besætning, og mangen brav dansk mand valgte her døden i stedet for at overgive sig⁴⁶.

1864-krigen i kunsten

Krigen var naturligvis et emne, der optog mange af tidens kunstnere. Både under krigen og i årene derefter blev der produceret utallige illustrationer med scener fra slagmarken – scener, der optog hele nationen og sved i hjerterne. Der findes et væld af både hur-

tigt udførte øjebliksskildringer og beskrivelser af kampene (som f.eks. fig. 15 og 16), og et antal malerier har fundet vej til museer og andre samlinger. Disse billeder er gennem tiden publiceret i stort omfang, og har været stærkt medvirkende til at fastholde danskernes bevidsthed om den for nationen så fatale krig.

De allerfleste af samtidens kunstnere var direkte berørte af krigen – også udover at det var tidens store emne. En del af dem deltog selv i kampene, andre mistede nære venner og familiemedlemmer. Atter andre, som den kendte historiemaler Otto Bache, der i årevis beskæftigede sig med motiver fra krigen, var dybt påvirkede af, at de ikke havde haft mulighed for at

deltage i kampene og slås for fædrelandet.⁴⁷

Det nok mest kendte billede på krigen er et samtidigt maleri af Niels Simonsen, der viser tilbagetrækningen fra Danevirke – oldtidsvolden, der var udbygget til fortsat at modstå fjender (fig. 17). Billedet må ses som en reportage, der glorificerer krigens virkelige helte, og maleriet blev allerede kort tid efter færdiggørelsen mangfoldiggjort som tryk. Motivet kom dermed ud på tusindvis af stuevægge, mens det svien- de nederlag stadig lå som en chokbølge over nationen. I maleriet kommer vi tæt på de danske helte, der i en sidste kraftanstrengelse redder en kanon. Begivenheden var præget af udmattelse og meget dårligt vejr, og de store anstrengelser skildres neddæmpet i Simonsens fortolkning, der fokuserer på heltedyrkelse. Godt nok slider de, men det foregår i god ro og orden uden panik og (for meget) snavs på tøjjet.

Blandt de ligeledes berømte og ofte gengivne malerier fra krigen er Vilhelm Rosenstands' 8. *Brigades Modstød ved Dybbøl* (fig. 18), som først blev malet omkring 1895. Billedet fokuserer på de danske soldaters kampvilje og mandsmod på trods af den næsten håbløse situation. Maleriet viser et kraftigt dansk forsøg på modangreb under den preussiske storm på Dybbøl skanser den 18. april 1864. Det ligner for så vidt hundredvis af andre bataljemalerier, der kan opleves i museer verden over. Brigaden er skildret heroisk som viljefaste individer med stærk fremdrift, og ingen kan tvivle på, at de yder alt. Men danskerne ved, at det er optakten til et ærefuldt nederlag med mange døde og sårede.

I 1878 blev Frederiksborg Slot genrejst efter branden i 1859, og her blev oprettet Det nationalhistoriske Museum, som skulle være et bidrag til den nationale og moralske genrejsning efter nederlaget i 1864.⁴⁸ Gennem historiemalerier skulle museet belyse de

vigtigste begivenheder i danmarkshistorien og kaste lys over den nationale og historiske udvikling. Der blev lavet et heltegalleri over officerer fra de to slesvigske krige, men med hovedvægt på den sejrrige krig 1848-50. Fra 1864 startede museet med at bestille portrætter af de ledende officerer fra to af de mest glørværdige slag, kampen ved Sankelmark og søslaget ved Helgoland. Fire af de store generalsportrætter var malet til én bestemt sal og udført i monumentalstørrelse. De kunne derfor ikke flyttes og var gennem årtier med til at hindre, at der blev plads til den nyere tid i Det nationalhistoriske Museum.

De mange skildringer i pressen fra livet ved fronten og xylografierne i *Illustreret Tidende* gjorde krigsbegivenhederne kendte, næsten før blodet var størknet på de sårede i slagene. De fik indflydelse på de malerier, der blev malet, både umiddelbart efter krigen og flere årtier. De bærer præg af krigsreportagen i deres naturalistiske skildringer, der går psykologisk tæt på heltene.

Myters nødvendighed og begrænsning

De danske nationale myter har nogle fællestræk. Først og fremmest har de alle haft en legitimerende funktion. En myte kan kun overleve i skolebøgerne gennem 3-4 generationer, hvis den konkrete fortælling refererer til nogle af tilværelsens grundvilkår, f.eks. kampen mellem det gode og det onde. De nationale myter har som grundfortællinger været konstituerende for samfundet, derfor har de også – trods al kildekritik – været så utrolig livskraftige.

De nationalromantiske strømninger, der prægede dansk kunst og kultur gennem 1800-tallet, har haft efterdøn-

NIELS EBBESEN

FILM 1995

Fig. 19. Niels Willum: Grev Gerhards sidste stund. Postkort 1995. 105 x 150 mm. Museet på Sønderborg Slot. Motivet er en drejebogstegning til filmen Allesjælesnat, hvor historien om Niels Ebbesen kædes sammen med modstandsbevægelsen i tiden under den tyske besættelse. En række af instruktørens Niels Willums arbejdstegninger til drejebogen er udgivet som postkort. Filmen og udgivelsen af postkortserien viser, at myten om Niels Ebbesen også kan fænge blandt nutidens danskere. Willums fremstilling er mere actionspræget end ældre gengivelser af samme motiv, men hovedtendensen er dog den samme: Niels Ebbesen og hans mænd gjorde blot det, som fædrelandssindede mænd burde gøre. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

ninger frem til nutiden. Undertiden har det været som parafraser over de nationale stemninger og nytolkninger af kunstværkerne, og til andre tider er det sket i direkte opposition til visionerne om national kunst. I løbet af det 20. århundrede er den mest iøjnefaldende del af det nationale mytestof lugget ud af skolebøgerne. Af kildekritiske grunde har man fundet det nødvendigt at fjerne det, så risikoen for at

anspore til nationalistiske tilbøjeligheder kunne elimineres. En uundgåelig følge blev en fortrængning af de »store« nationale myter i skolebøger og inden for almindelig dannelseslitteratur.

Men på tærsklen til det 21. århundrede kan man opleve, at unge danske kunstnere påny tager disse temaer op, f.eks. Niels Ebbesen og 1864-krigen (fig. 19). Nationale strømninger og politisk ukorrekte nationalistiske ten-

denser vinder frem overalt i Europa. Dette *kan* være et faresignal – men er det ikke nødvendigvis. Myter kan bruges både positivt og negativt. De kan fremme uviljen mod de andre, men de kan også styrke et folkeligt fællesskab til almenvellets fremme.

Fortolket positivt er myter udtryk for længsel efter at opleve mening og sammenhæng i tilværelsen. Fortolket negativt er myter udtryk for skønmaleri og ønsketænkning. Myter skal ikke fortælles som eksempler på gamle løgnehistorier eller vore forfædres naivitet. På den måde vil de kun tjene til at fremhæve os selv og nutiden. De fleste nutidige historikere ønsker kun at forholde sig til verificerbare kendsgerninger og afviser derfor at beskæftige sig med myter. Dette er forkert, for myter kan være vigtige historiske kilder – dog ikke til faktiske begivenheder, men *kilder til dannelsen og omformningen af individuel og kollektiv historieopfattelse*. Vi kan derfor bruge myterne til at erfare noget om fortiden – men på en helt anden måde, end myterne selv postulerer. Myter fortæller om centrale forestillinger hos mennesker, der levede før os, og deres fortsatte livskraft viser, at de – også for nutidens danskere – rummer mulighed for kollektive identifikationer.

De fem danske myter er knyttet til bestemte lokaliteter og konkrete begivenheder, men de afspejler også en række almenmenneskelige træk og rummer en moral. *Myterne har værdi ved at være i overensstemmelse med danskernes verden* – ikke som den var eller er, men som vore forfædre engang ønskede at opleve den for at få bekræftelse på deres behov for national selvverd og forståelse af tilværelsen. Dette forhold gælder også for andre nationers myter, og i de europæiske nationer er der mange både parallelle og modstridende myter. Danske og tyske myter har således afgørende forskelle i beskrivelsen af det tyske folk,⁴⁹ men

derfor kan de godt være sande for henholdsvis det danske og det tyske folk.

Myterne giver os således en vigtig nøgle til forståelse af fortiden, men de må aldrig kobles på politiske bestræbelser – uanset hvor rimeligt og agtværdigt formålet kan synes at være. Myten om Thyre og Danevirke bliver først farlig, når den (mis)bruges til at legitimere danske, territoriale krav – og dette er sket flere gange. Vi skal tage myterne alvorligt, men samtidig modstå fristelsen til at bruge dem i aktuelle politiske sammenhænge. Politik skal holdes fra myter, og myter skal holdes fra politik. Så klart kan det ideelle forhold mellem de to verdener beskrives.⁵⁰ Men når myter hverken kan bruges som historiske kilder til belysning af fortiden eller som politiske argumenter i nutiden, hvorfor så beskæftiger vi os så overhovedet med dem? Det gør vi, fordi de som nævnt rummer en anden form for sandhed.

Myter som billeder på *den danske vej*

De fem myter fortæller om så forskellige ting som et forsvarsanlæg, et kors-tog, et tyranmord, en socialreform og et krigsnederlag, men der er alligevel markante fællestræk mellem de fem historier: De afspejler en fast tro på, at den danske nation altid har opført sig anstændigt og rimeligt, og at der har bestået enighed om mål og midler mellem regent og folk. I den danske selvforståelse og mentalitet indgår den opfattelse, at politiske og sociale konflikter i Danmark sædvanligvis er blevet løst på fredelig vis gennem et smukt samarbejde mellem forskellige samfundsgrupper. *Den danske vej* eller *den danske konsensuskultur* er denne opfattelse blevet kaldt. Den medfører, at sociale modsætninger i befolkningen

Fig. 20. Thor Bøgelund (1890-1959): *Stem dig hjem*. Litografi 1919. 920 x 640 mm. Museet på Sønderborg Slot. Prodansk plakate fra folkeafstemningen i Slesvig i 1920. De nationale flag blev anvendt som iøjnefaldende virkemidler i en valgkamp, hvor der i høj grad blev talt til følelserne og det ubevidste. Dannebrog blev brugt som symbol på Danmark og nationalt fællesskab i talrige sammenhænge. Det rød-hvide flag, var for danske og dansksindede nordslesvigere synonymt med hjemstaven. Dette var så indlysende, så det var unødvendigt at skrive: stem dansk. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

overses, og der fremstår et idylliseret konfliktløst billede af fortiden.⁵¹

Myten om Thyre og Danevirke og landboreformerne er prototyper på *den danske vej*. En trussel mod rigets sydgrænse blev afværget ved, at dronningen bad alle voksne mænd om at møde op og befæste grænsen. Der blev sørget for ophold og bespisning, mens arbejdet foregik. Hver landsdel byggede sin del af volden, og opførelsen af Danevirke blev herved til et billede på det samarbejdende danske folk, der »satte ledet i lave«. Landboreformerne blev opfattet som idealistiske reformer, der afspejlede kongens interesse og forståelse for sit folk. Den samme opfattelse præger i øvrigt fortolkningen af revolutionsåret 1848 med afskaffelsen af enevælden og indførelsen af en fri forfatning. Også 1864-krigen er af eftertiden blevet fortolket efter denne model. Krigen var uafvendelig, fordi Bismarck havde brug for Slesvig og Holsten i sin plan for Tysklands samling. Trods et hæderfuldt forsvar, først ved Danevirke og siden ved Dybbøl, måtte danskerne til sidst give op for overmagten. Men nationen havde stået sammen, og derfor var alle i lige grad ramt af ulykkerne.

Det kan måske synes vanskeligere at opfatte myterne om Dannebrog og Niels Ebbesens mord på grev Gert som udtryk for den danske konsensusopfattelse. Men Dannebrog blev opfattet som et fra himmelen nedfaldet flag, der skulle hjælpe danskerne til sejr i korstoget, og det blev i tidens løb til fælles symbol for kongemagten og folket. Smukkere udtryk for forestillingen om fællesskabet mellem de styrende og de styrede findes næppe.

Niels Ebbesen opfordrede ifølge myten på fredelig vis grev Gert til at forlade Jylland. Ofte bliver hans handling i historiebøgerne beskrevet med et citat fra en sang af Steen Steensen Blicher, skrevet til en folkefest i 1846: »Føst næ dær æ nøe pofahr, komme jy-

den ud å dar, men han goer ett ind igjen, fae de uhn han hå gjent hen«. ⁵²

Ud fra denne fortolkning bliver hans gerning alligevel dansk eller rettere et udtryk for den særlige form for kerne-danskhed, som jyderne repræsenterer. Niels Ebbesen opførte sig anstændigt og greb først til våben, da han blev tvunget til det. Hans dåd blev berømmet af hele det danske folk – selv af den fattigste kone, og handlingen førte til rigets samling under Valdemar Atterdag. Fortolket således er også denne myte et sindbillede for dansk enighed og overensstemmelse mellem samfundsklasserne.

Trods mange historiske ukorrektheder ved hver enkelt af myterne har vi som danskere alligevel brug for dem – men kun hvis vi bruger dem til at blive klogere på os selv og ikke på den politiske historie. De fem myter, som her er trukket frem, er ikke blot enkeltstående episoder, men de er også dele af en grundfortælling om danskerne, som har spillet en afgørende rolle for danseshistorien og været med til at give sammenhæng og mening. Myterne rummer vigtige elementer af det næringsstof, hvoraf dansk identitet og selvforståelse har hentet sin grokraft.

Noter:

Artiklen gengives i en forkortet tysk version i udstillingskataloget *Mythen der Nationen*, Berlin 1998. Afsnittene om myterne i skolebøgerne bygger på en gennemgang af alle danske skolebøger, der er udgivet i perioden 1815-1914. Denne undersøgelse blev foretaget i 1997 af mag.art. Ole Stender-Petersen, Virum som forarbejde til udstillingen i Berlin. Det var oprindeligt hensigten at integrere en række læsepulte i udstillingen med citater fra skolebøger fra hver nation. Denne ide blev opgivet undervejs af pladsmæssige grunde.

Det bør bemærkes, at stavemåden i de citerede kilder kan veksle mellem Thyra/Thyre og Dannevirke/Danevirke. Dette er helt uden betydning og viser blot, at der ikke er en fastlagt stavemåde.

- 1 Myterne om Thyre, Niels Ebbesen og 1864 belyser centrale sider ved det dansk-tyske forhold, og ligeledes har forholdet til den store nabo mod syd spillet en vigtig rolle for brugen af det danske flag siden 1840'erne. Kun myten om landboreformerne kan siges at berøre rent danske forhold.
- 2 Dronningens navn staves både Thyre og Thyra, og staveformen har ingen betydning for myten ivoirigt. Det vigtigste værk om denne dronnings betydning for dansk selvforståelse er Leif Ingvorsen: *Myten om Dronning Thyra*, Wormianum 1988.
- 3 Debatten om runeindskriften »tanmarkaR but« på den lille Jellingstens sydside har optaget forskere siden 1930-erne. Det er i dag (næsten) almindeligt accepteret, at det betyder »Danmarks pryd«. Vedrørende fortolkningen kan henvises til Erik Moltke: *Runerne i Danmark og deres oprindelse*, 1976. Den nyeste debat herom er Birgit Saywer: Kampen om Thyre Danebod, *Siden Saxo 1994: 4*, s. 36-41 og Bent Østergaard: Den Gode, Den Dvaske og Gorm den Gamle, *Siden Saxo 1995:2*, s. 36-41.
- 4 *Dannevirke* udkom som ugeblad 1838-1851, derpå som dagblad.
- 5 Jørgen Köhl: *Dannevirkes sagnverden*, Flensborg 1996.
- 6 Den første udgave af Danebod-visen er på 14 vers, skrevet af den sjællandske præst Laurids Kok og trykt i Peder Syv: *Kæmpevisebog*, 1695. Grundtvig bearbejdede denne sang flere gange, 1816, 1840, 1847 og 1848. Han skrev også selvstændige digte med samme begyndelse og versemål. De her citerede vers er fra 1848-versionen. Sangen omfatter originalens vers 1-6 og 14 og har været trykt i alle udgaver af *Folkehøjskolens Sangbog*. Her citeret efter 17. udgave, 1989, nr. 372.
- 7 Johs. Fibiger: *Mit Liv og Levned*, 1898, s. 221.
- 8 Jørgen Köhl: *Dannevirke. Myte, symbol, identitet*, Danevirkegårdsens museumspædagogiske tekster, Flensborg 1992, s. 50.
- 9 A. Fabricius: *Illustreret Danmarks Historie for Folket*, 1854, s. 165f.
- 10 Motivet med Thyre ved Dannevirke var også blandt de illustrationer, som Frølich udførte til 1. udgaven af Fabricius: *Illustreret Danmarkshistorie*, 1854-55, men i en anden version, der ikke har været genstand for senere opmærksomhed.
- 11 Citatet er ofte gengivet, senest i *Landskab og Folkeliv*, udstillingskatalog fra Kastrupgårdsamlingen 1996, s. 8.
- 12 Forarbejder i Frølich-arkivet, Kobberstiksamligen, Statens Museum for Kunst.
- 13 Om begge kunstneres arbejder se Stine Wiell: Thyra, Königin von Dänemark, *Slesvigland 4*, s. 106-117.
- 14 H.E. Sørensen: Genforeningen i dansk digtning, *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 195-97.
- 15 Jvf. Nils G. Bartholdy i artiklen Nationalflag, *Den Store Danske Encyklopædi 4*, 1996, s. 453. Der er dog varierende tolkninger af ordet.
- 16 Niels Bartholdy: Dannebrog – legende og virkelighed, Niels Bartholdy m. fl. (red.): *1219 – Dannebrog og Estland*. 1992, s. 6-16.
- 17 Inge Adriansen: Dannebrog i trængselstider og Henning Ringgaard Lauridsen: Dannebrog og danskerne. Begge er trykt i: *Om Dannebrog jeg ved...*, 1994.
- 18 Et af de tidligste kendte eksempler herpå er flagning ved traktørstedet Bellevue i 1821. Scenen er afbildet på en skydeskive. Se: Thorkild Kjærgaard: *Fremskridtets mænd*, katalog fra Frederiksborgmuseet 1997, s. 19 og 42.
- 19 C. Paludan-Müller: *Sagnet om den himmelfaldne Dannebrogfane*, 1873, s. 1.
- 20 Som eksempler herpå kan nævnes Købkes maleri *Udsigt fra Dosseringen* fra 1838 i Statens Museum for Kunst og Kræsten Iversens loftsmaleri i tronsalen på Christiansborg fra 1936.
- 21 Der er dog dem, der mener, at tilnavnet kommer af kraftudtrykket »Ter Tage«, som kongen skulle have anvendt hyppigt.
- 22 Ove Malling: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere*, 1777, s. 243-45.
- 23 Adam Oehlenschläger: *Ridderen ved Kulsvierhytten*, 1823.
- 24 *Danmarks Gamle Folkeviser 3*, 1862, s. 476 og 516.
- 25 *Salmonsens Konversations Leksikon 17*, 1926, s. 921.
- 26 Se fig. 19.
- 27 A.D. Jørgensen: *Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie*, 1882, s. 109f. A. D. Jørgensen har også behandlet emnet kildekritisk, bl.a. i *Undersøgelser vedr. Dannebrog og det danske kongevåben*, *Historisk Tidsskrift 6*, I, 1887-88.
- 28 *Omkring et Kunstværk 1*, 1991, Randers Kunstmuseum.
- 29 Se f.eks. *Udstillingsnoter 1*, Randers Kunstmuseum, Randers 1980.
- 30 Ole Feldbæk: Kongen bød – Enevælden og reformerne, Claus Bjørn (red.): *Landboreformerne – forskning og forløb*, 1988, s. 12.
- 31 Michael Bregnsbo: Kongen bød – et stykke demokratisk konsensus-kultur, *Den jyske historiker* december 1996, s. 21.
- 32 Feldbæk: Kongen bød, s. 16.
- 33 Det var naturligvis ikke reformerne alene, der skabte de forøgede sociale skel i landbosamfundet. Befolkningstilvækst kombineret med højkonjunktur var medvirkende årsager.

- 34 I *Danmarks Riges Historie* 5, s. 509f. bliver der dog rettet en skarp kritik mod reformmændenes forsømmelser og manglende forståelse for fremvæksten af et proletariat på landet.
- 35 Karin Kryger: *Frihedstøtten*, 1988.
- 36 Sst. og Nationalmuseet: *På Herrens Mark*, udstillingskatalog 1988, s. 88-91.
- 37 Inge Adriansen: *Werden die Dänen stehen, werden sie aushalten ... Die dänisch-deutschen Kriege von 1848-50 und 1864*, Gerhard Paul, Uwe Danker, Peter Wulf (red.): *Geschichtsumslungen. Sozial- und kulturgeschichtliches Lesebuch Schleswig-Holsteins 1848-1948*, Bonn 1996 og Hans Schultz Hansen: *Demokratie oder Nationalismus – Politische Geschichte Schleswig-Holsteins 1830-1918*, Ulrich Lange (red.): *Geschichte Schleswig-Holsteins von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Neumünster 1996.
- 38 Johs. Nielsen: *1864 – Da Europa gik af lave*, 1987, s. 247f. Her redegøres for episoden med lydighedsnægtelse den 15. april. 1864.
- 39 Sst., s. 349.
- 40 K.V. Nielsen i *Militært Tidsskrift*, 1987, s. 194. Det bør dog understreges, at der også var andre europæiske politikere, som heller ikke formåede at gennemskue Bismarcks politik.
- 41 En kampløs opgivelse af Dybbølstillingen blev af krigsministeren betragtet som en politisk umulighed efter tilbagetrækningen fra Danevirke. Desuden håbede regeringen på at have et bedre udgangspunkt for fredsforhandlingerne på Londonkonferencen, hvis Dybbølstillingen fortsat fastholdtes. Det var disse politiske vurderinger, som stod over de militære vurderinger.
- 42 Jørgen Bøgh (red.): *Sønderjyske Digte og Sange*, 1947, s. 217.
- 43 Sst., s. 157.
- 44 C.F. Allen: *Lærebog i Danmarks Historie*, 10 udg. 1864, s. 216f., 219.
- 45 J.T.A. Tang: *Fædrelands Historie i Smaafortællinger for Folkeskolen*, 3. udgave 1871, s. 160.
- 46 M. Rasmussen: *Kortfattet Lærebog i Fædrelandets Historie til Brug i danske Almueskoler*; 8. udg. 1875, s. 86-90.
- 47 Otto Bache: *Erindringer*, 1964, s. 51.
- 48 Steffen Heiberg: *Nationalt portrætgalleri eller nationalhistorisk museum?, I.C. Jacobsen og Frederiksborg*, 1997, s. 56.
- 49 Mange centrale danske myter beskæftiger sig med den store nabo mod syd, derimod spiller forholdet til den lille nabo mod nord ingen rolle i de centrale tyske myter.
- 50 Thomas Hylland Eriksen: *Kampen om fortiden. Et essay om myter, identitet og politik*, Oslo 1996, s. 109.
- 51 Michael Bregnsbo: *Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur, Historie* 1996, s. 311-327.
- 52 »Først når der er nød på færde, kommer jyden ud af døren, men han går ikke ind igen, før han har jaget det onde væk«. Steen Steensen Blicher: *Jyden han æ stærk å sej*. Skrevet på jysk dialekt til et folkemøde i Jylland 1846. *Folkehøjskolens Sangbog*, 17. udgave, 1989, nr. 191. I Agnes Slott-Møllers *Folkevisebilleder* (1923) understreger hun, at hendes maleri af Niels Ebbesen fremstiller ham svarende både til folkevisens billede og Blichers skildring af den jyske folkeejendommelighed.

Lidt om at læse – og tro at man gør det

Karsten Kjer Michaelsen

Fortid og Nutid marts 1998, side 50-53.

I *Fortid og Nutid* 1997:4, side 308-310 bragtes Niels Peter Stillings anmeldelse af bogen *Danskerne på prærien. En beretning om Dannebrog, Dannevirke og Nysted i Howard County, Nebraska*. Anmeldelsen har affødt en række bemærkninger fra bogens forfatter, som her bringes som et debatindlæg.

Karsten Kjer Michaelsen, f. 1957, cand. mag. Museumsinspektør og funktionsleder ved Odense Bys Museer.

Selv om det herhjemme ikke er god tone at reagere på anmeldelser, ser jeg mig dog nødsaget til at rette nogle besynderlige misforståelser i Niels Peter Stillings anmeldelse af min bog i sidste nummer af *Fortid og Nutid*. Det skyldes formentlig, at Niels Peter Stilling ikke har læst bogen ordentligt – måske ud fra en betragtning om, at det ikke er nødvendigt, når man nu selv har været med til at skrive facitlisten over den danske udvandring til Amerika.

Men havde Niels Peter Stilling baseret sin anmeldelse på det faktiske indhold i *Danskerne på prærien* i stedet for det som *ikke* er med (= den samme historie endnu en gang), så ville han måske have forstået:

1. *Danskerne på prærien* placerer sig helt klart på én stol. Det er den *kvalitative* indgang – baseret primært på amerikansk kildemateriale – til et bestemt område på den amerikanske prærie, nemlig Howard County. Det er helt bevidst, at der ikke – endnu en gang – nævnes tal, procenter, kurver og lagkager. Uanset Niels Peter Stilling påstår det modsatte, så er den generelle og oversigtsformidlende forskning med i bagagen hele tiden, men der gøres ikke kunstfærdige forsøg på

at bøje Howard County-danskerne ind i dette overordnede skema – eller facitliste om man vil. Nogle gange passer pengene, andre gange gør de ikke. Den kvalitative indgangsvinkel – valgt på bekostning af den kvantitative – har helt klart sin pris. Bl.a. bliver historien mere diffus, fordi det er enkelte mennesker, det handler om og ikke en bestemt masse defineret ud fra nogle overordnede kriterier. I virkeligheden er udvandringshistorien lige så forskellig som antallet af udvandrere – eller rettere indvandrere, for det er i første række som sådan, vi har mødt dem i kilderne. Når bogen opererer med *hovedpersoner* er det ikke fordi vi skal kende dem på bedste romanvis, men fordi de via fortællinger og/eller handlinger er valgt som eksponenter for forskellige forhold og sammenhænge i det pågældende lokalområde. Det resulterer dels i en afklaring af nogle elementer af generel karakter, dels i nogle helt lokale forhold, hvis gyldighed måske ikke rækker meget ud over Howard County. Uanset det så er alle detaljer en del af helheden – og helheden består som bekendt af detaljer.

2. Niels Peter Stilling: »Først i 4. afdeling fra side 111 gøres et egentligt forsøg på at skildre lokalområdet. Ind-

til da har man siddet med en vag fornemmelse af et landbrugsområde et eller andet sted i Midtvesten løsrevet fra enhver sammenhæng med Amerikas geografi«. Tja, hvis man ikke vil se på kortene side 18 (tre kort), 21, 22-23 og 25, så er det selvfølgelig svært!

3. Historien om indianernes drab på Christian Tramm og en anden dreng er ganske rigtig interessant – i Niels Peter Stilling's øjne fordi jeg her mod-siger mig selv vedrørende den danske bosættelse i Howard County – men jeg må skuffe. At drengene bliver dræbt i Howard County er ikke ensbetydende med, at de også boede der. Det gjorde de ikke, men, som der står i bogen, 25 miles fra det sted, hvor Dannebrog blev grundlagt tre år senere – i øvrigt i Merrick County ved Grand Island. Når der gøres så meget ud af indianerne er det ikke fordi jeg er »hvid historieskriver«, men fordi jeg i de anvendte kilder kan se, at ikke desto mindre, så fyldte frykten for »urbefolkningen« utrolig meget. Set fra et kvantitativt synspunkt er indianerne ganske rigtigt ligegyldige i forhold til de danske nybyggere – hvad der også gøre opmærksom på i bogen – men kvalitativt var de meget nærværende. Bemærk, at mindstenen for de to drenge først blev sat op i 1933 – 65 år efter hændelsen – for så i øvrigt at være glemt af alle indtil Odense Bys Museer genfandt den under vores feltarbejde. Den politisk korrekte indianerromantik, der hærger for tiden, har jeg helt bevidst udeladt – for nybyggerne var viden om dræbte hvide det eneste der gjaldt. At der uden tvivl blev begået en uret imod indianerne er i sammenhængen her af mindre betydning – det er trods alt almindelig viden i dag.

4. Niels Peter Stilling: »Døden på prærien vies rimeligt nok flere sider, men det er sentimentale erindringer, der får lov til at fortælle historien«. Ja, selvfølgelig – det er den kvalitative indgangsvinkel igen, der er rigtige

mennesker, der dør. Døden er sentimental – især for de efterladte, der har en aktie i den. »Minde over vor lille pige« som der står på gravstenen afbildet side 61. Døden ser selvfølgelig anderledes ud i en kurve eller lagkage sammenholdt med geografi og årstal, men det har altså ikke været ærindet her.

5. Hvad angår pionerkvinden har jeg valgt at lade hovedpersonernes kilder ytre sig. Jeg har svært ved – som Niels Peter Stilling fra et tidsmæssigt og geografisk fjernt standpunkt – overlegent at afvise samtidige kilder og øjenvidnebeskrivelser. »Brug brevene« lyder rådet i stedet, men efter at have vurderet de af Niels Peter Stilling nævnte brevsamlinger, måtte jeg konkludere, at de ikke kunne anvendes i denne sammenhæng. Måske var der andre, som eksperterne kendte til? Under arbejdet med udstilling og bog ringede jeg derfor bl.a. til Niels Peter Stilling, som både gav mig ret i mine forbehold vedrørende de nævnte breve og samtidig kunne oplyse mig om, at der ham bekendt ikke fandtes andre ikke-publicerede breve, dagbøger eller lignende! Tre researchture til Howard County og en række amerikanske arkiver resulterede ikke i fund af en anvendelig samlet kilde til de danske pionerkvindens forhold på Nebraskas prærie i 1870'erne. At breve i øvrigt skulle være så meget bedre end de erindringer som Niels Peter Stilling igen og igen nedgør, er jeg ikke så sikker på, men som alle kilder rummer de selvfølgelig hver især deres styrker og svagheder. At der er taget højde for dette kildekritiske forhold vedrørende nybyggernes egne myter er beskrevet i afsnittet »Byen Dannebrog – fra 1871-1997«.

6. Marie Hovgaard kan Niels Peter Stilling heller ikke bruge – selv om hun trods alt skrev et par breve. Hun var måske nok ikke en typisk repræsentant for pionerkvinden – og så må-

ske endda alligevel, men det er en anden diskussion – men hendes betragtninger omkring fænomenet hjemve tror jeg har bred gyldighed. Hun udtrykte sig dels i de nævnte breve, dels i en digtsamling. Igen med henvisning til den kvalitative metode samt respekten for det enkelte menneske tror jeg på hende. Hun havde de sproglige redskaber til at udtrykke en følelsesmæssig tilstand, som jeg føler mig overbevist om, at manganen en ikke-skrivende pionerkvinde vil kunne have nikket genkendende til. Når der ikke gøres mere ud af Marie Hovgaard er det fordi, hun fjerner sig fra primærområdet – det er ret indlysende, faktisk havde jeg overvejelser om, hvorvidt der kom for meget med om denne spændende kvinde. Jeg har en række yderligere oplysninger på hende, men det er – igen – en anden historie. Og billedet, ja det var for dog i det mindste at vise at hun var til. I aviser herhjemme og i USA, på arkiver og i menigheder efterlyste/søgte jeg et portræt. Forgæves – indtil to dage før deadline, hvor dette skolebillede blev sendt fra Tyler (nu ved jeg at det – næsten – samme, men bedre billede befinder sig på Det Kongelige Bibliotek).

7. Niels Peter Stilling, læs venligst ved lejlighed kapitlet »To sprog«. Påstår du så stadig, at det handler om noget helt andet, så er det altså ikke nemt.

8. Roger Welsh er en af mange amerikanske kilder til bogens og udstillingens indhold. Han genfandt og udgav bl.a. originalmanuskriptet til bogen *Beautiful Dannebrog* forfattet af P. M. Hannibal. Den besynderlige bemærkning om hans tilstedeværelse i Dannebrog: »(hvad han så end laver der)« fortæller noget om den ånd, som anmeldelsen er skrevet i. Der står at læse i bogen – og det har Niels Peter Stilling også fået med – at denne historiker, forfatter og tv-mand (CBS News) bor i

Dannebrog. Roger Welsh er derfor benyttet pga. sit lokalkendskab som outsider – uden dansk baggrund overhovedet med hvad det indebærer på godt og ondt – til Dannebrog, Howard County og Nebraska, hvilket er skildret i utallige bøger. Bl.a. er det hans forskning i Solomon D. Butchers billeder på Nebraska State Historical Society publiceret i bogen *Sod Walls*, der ligger til grund for min »overfortolkning« af de nævnte billeder. Jeg har selv været alle 1.500 billeder igennem, og har fra en kvalitativ synsvinkel valgt nogle ud og så haft respekt for og tillid til Roger Welshs arbejde.

9. Niels Peter Stilling: »der er tale om en overordentlig overfladisk behandling af danskerne på prærien. Researcharbejdet er ikke gjort godt nok, og bogen indeholder intet nyt i forhold til den forlængst kortlagte historie om den danske udvandring og bosættelse i Amerika«. Materialeindsamlingen til bog og udstilling stod på fra maj 1995 til maj 1997, altså to år. Da formålet var at beskrive et lokalområde er den væsentligste del af kilderne hentet her. Resultatet er selvfølgelig en beskrivelse af den historie og historiebevidsthed, der eksisterer i dette samfund – i dette tilfælde Dannebrog. Fortiden – den danske bosættelse – relateres til nutiden – den amerikanske hverdag 1997. Denne vinkel og resultatet har vi fået mange positive reaktioner på – også fra fagfolk. Det er selvfølgelig de forudsætninger bog og udstilling skal bedømmes på og ikke en forestilling hos Niels Peter Stilling om, hvordan han mener arbejdet skulle have været lagt til rette. For personer, der som Niels Peter Stilling ikke er givet den gave at vide alt om den danske udvandring til Amerika, har vi fortalt en historie i bog- og udstillingsform, der: 1) er detaljeret og grundig, 2) er baseret på grundig research og 3) på sine egne præmisser formidler en ikke ringe del ny viden.

10. Ånden bag anmeldelsen udstiller sig selvfølgelig selv meget tydeligt til sidst, hvor – når nu far har hånden oppe af lommen og deler øretæver ud til de uvorne rollinger – først audioguidningen jordes, fordi den tvinger Niels Peter Stilling rundt i udstillingen (tvinger, for så kan man jo ikke bare lade være med at læse!). Så får – i generaliseringens hellige navn – amerikanerne lige et fur: »- amerikansk overfladiskhed og letflydende underholdning«. Det er nemt at sige, at alle de andre er dumme, men min erfaring efter bl.a. 3 års ophold i Nebraska er en ganske anden. Jeg har mødt mennesker af kød og blod, med ansigter og navne, der alle har været forskellige. Det handler om respekt og tillid samt en *positiv* indstilling til det og dem, man møder på sin vej. Sidste øretæve, inden fatter veltilpas og stolt kan sætte sig med avisen igen, går til Odense Bys Museer. Intet – absolut intet – har været godt nok til et positivt ord fra Niels Peter Stilling.

Og sådan kunne man blive ved. Havde Niels Peter Stilling rent faktisk læst bogen ville han eksempelvis have opdaget, at »*det lettere melankolske »Farvel«, i dag Farwell*« ikke er det mindste melankolsk, men en joke over for polakkerne fra de danske nybyggeres side. Eller at *Danskerne på prærien* på ingen måde hævder, at danskerne ikke generelt set var gode til at sprede sig og lade sig integrere i det amerikanske samfund. Men nogen valgte trods alt en anden og historisk set ikke mindre interessant vej, hvilket eksempelvis også Henrik Bredmose Simonson har dokumenteret tydeligt med sin bog *Kampen om danskheden* (1990). Hertil kommer det helhedsindtryk bogen giver, hvis man læser det hele og ikke blot – drevet af blodrusen – skimmer siderne i jagten på fejl. Den indfaldsvinkel som jeg – og den øvrige projektgruppe bag *Danskerne på prærien* – har valgt er en anden, end den

Niels Peter Stilling opfatter som den rigtige. Selvfølgelig! Det er jo en væsentlig grund til at tage et emne op. Audioguidningen er blevet modtaget over al forventning af publikum, så det vil Odense Bys Museer – som det seriøse museum, vi faktisk er – arbejde videre med. Skolerne har brugt udstillingen – og en tilhørende skolebog – i en sådan grad, at vi måtte udvide åbningstiden for denne brugergruppe til at omfatte resten af året (selvom den officielt lukkede ned for vinteren pr. 1. oktober 1997. Fra amerikansk side arbejdes der intenst på, at få *Danskerne på prærien* flyttet over Atlanten og vist dér flere steder.

Jeg må afslutningsvis skuffe Niels Peter Stilling, for flere publikationer om danskerne i Howard Co. er på vej. Kataloget – 2. oplag er under forberedelse – var en første oversigt tilpasset museumsudstillingen som medie, og bedømt på sin tilblivelses præmisser – det er æbler og pærer om igen – rummer den nok elementer og vinkler på udvandringshistorien som mange ikke var klar over. Ikke alle kan jo som Niels Peter Stilling vide alt – og læse uden at læse!

Man fristes til at citere Rifbjerg: »*vist er kunsten at kunne, men ikke nødvendigvis det præsten præker, eller som andre har bestemt er det eneste rigtige, for det eneste rigtige er næsten altid det forkerte*«. Jeg – og Odense Bys Museer i øvrigt – er glade for, at vi med *Danskerne på prærien* valgte at gøre det »forkerte«! Til glæde for ikke kun os selv, men også vores publikum – det bliver ikke sidste gang vi gør det!

Om den tidlige vækkelse i Danmark og Sverige

Hanne Sanders

Fortid og Nutid marts 1998, side 54-65.

I *Fortid og Nutid* 1997:2, side 130-139 bragtes Sidsels Eriksens debatanmeldelse af Hanne Sanders disputats: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*. Her følger Hanne Sanders gensvar.

Hanne Sanders, f. 1957. Ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet, og forsker ved Historska Institutionen, Lunds Universitet.

Den tidlige vækkelse, altså vækkelsen fra tiden inden Grundtvig og Indre Mission for Danmarks vedkommende kom til at præge billedet, er et vigtigt område i nordisk forskning i dag. Det har vist sig som et frugtbart emne ikke mindst for nye kulturhistoriske spørgsmål. Det er derfor opmuntrende, at min bog *Bondevækkelse og sekularisering*,¹ har provokeret Sidsel Eriksens til en 9 sider lang såkaldt debatanmeldelse i *Fortid og Nutid*.² Desværre lægger artiklen i sin belærende og alvidende form ikke op til debat. Jeg vil dog benytte lejligheden og tage til genmæle i et emne, som har optaget mig i lang tid. Motivationen bliver des større, da min bog får en hård medfart i anmeldelsen.

Mere end at være en præsentation af bogens indhold er anmeldelsen en sammenligning mellem Sidsel Eriksens og mine tanker om den tidlige vækkelse. Det kan derfor være klagende at vide, hvilke forskelle der findes i vores indgangsvinkler til emnet.³ Eriksens hovedinteresse har været de anglo-amerikanske tankers betydning i Danmark og Sverige og her især afholdsbevægelsen, mens jeg har undersøgt, hvad jeg har kaldt den tidlige

vækkelse, og med det har jeg ment vækkelser i første halvdel af 1800-tallet. Jeg har som Eriksen opdaget det berigende ved at undlade at lade sig begrænse af en nation, og som hun inddraget både Danmark og Sverige i mine undersøgelser. Eriksen kritiserer mig for at have for store ambitioner.⁴ Jeg vil dog mene, at vi begge har haft store ambitioner med vores studier. Eriksen har villet forklare forskelle mellem »den svenske og den danske folkekultur«, hvorimod jeg har ønsket at afgrænse og undersøge det tidlige 1800-tals vækkelse. Man kunne til og med mene, at Eriksen har større ambitioner, da hun generaliserer for en længere periode.

Hvis man nærlæser anmeldelsen, er grunden for Sidsel Eriksens kritik, at jeg ikke har inddraget de vækkelser, som var inspireret af anglo-amerikansk tænkning i min undersøgelse af vækkelsen, altså dem hun har interesseret sig for. Hvis jeg havde gjort det, havde jeg, ifølge Eriksen, fået et mere mangefacetteret billede af den tidlige vækkelse og ikke kunnet konkludere, at vækkelsen i Danmark og Sverige fundamentalt kan ses som én protestantisk vækkelse. Havde anmeldel-

sen været en klar debat om dette valg, som jeg har gjort og som jeg vil argumentere for i denne artikel, var dette lettere blevet en frugtbar debat. Nu får mine argumenter for at ville operere med en ældre type af vækkelse som noget andet end de anglo-amerikansk inspirerede vækkelser en ganske svag plads i anmeldelsen, ligesom mine resultater. Des mere plads får de argumenter og – ofte manglende – resultater, som Sidsel Eriksen tilskriver mig. Denne artikel begynder med en diskussion af et detaljeret eksempel på Eriksens kritik af min bog, men vil i stadig højere grad blive en præsentation af mine egne tanker og resultater.

Det nationale perspektiv

Sidsel Eriksen går ud fra, at jeg vil opfatte de danske og svenske vækkelser som en »*enhedsvækkelse*«. Hvad hun mener med dette begreb, som står centralt i anmeldelsen, ved jeg ikke, men mit udgangspunkt er, at jeg ikke vil operere med hverken en speciel dansk vækkelse eller en speciel svensk vækkelse, men snarere gå ud fra, at vækkelserne i Danmark og Sverige kan ses som et »*dansk-svensk, eventuelt protestantisk, fænomen typisk for første halvdel af 1800-tallet*«. ⁵

Årsagerne til dette udgangspunkt er to, hvor jeg vil diskutere den anden i næste afsnit. Første årsag bygger på en skepsis imod at anvende den moderne nationalstat som en selvfølgelig reference- og generaliseringsramme for lokale fænomener. At generalisere på denne måde er udbredt blandt historikere i dagens samfund, og det er et udtryk for historieskrivningens gamle, men ikke dermed selvfølgelig rolle som medskaber af nationer. Det er med andre ord lettere at operere med Danmark som en uproblematisk enhed, når landets historie siden Gorm den Gamle er skrevet igen og

igen i danmarkshistorier. Det er langt sværere at markedsføre, at f.eks. Jylland skulle være den naturligste enhed at identificere sig med. ⁶

Mit udgangspunkt er, at der er intet som automatisk siger, at fænomener i det svenske Skåne har mindre til fælles med fænomener på nabøen Sjælland, end det har med fænomener i det nok svenske, men fjerntliggende Norrland. Det kan være tilfældet, og det opdager man ved en komparation. Med andre ord bør det være undersøgelsens resultat og ikke dens udgangspunkt. Jeg er blevet inspireret til sådanne tanker af bl.a. den udbredte diskussion i Sverige om regionernes rolle i forhold til nationerne, hvor Christer Winberg, som Sidsel Eriksen refererer til i sin anmeldelse, har delt det ikke-norrlandske Sverige op i to regioner: Østsverige og Vestsverige. ⁷

Min tanke er derfor, at det med hensyn til vækkelsen er et mere frugtbart udgangspunkt at operere med et fænomen, som var grundlæggende for hele den protestantiske verden, og siden inden for denne ramme lede efter vigtige forskelle i de observerede udtryk. Og her er det altså vigtigt at slå fast, at disse forskelle ikke automatisk er knyttet til nationalstaten. Jeg skal senere komme tilbage til, hvilke forskelle jeg mener er vigtige mht. til den tidlige vækkelse i det dansk-svenske område.

Sidsel Eriksen indrømmer, at jeg anvender en komparativ metode, men i stedet for at diskutere, hvordan jeg gør det, placerer hun mig i sit eget billede af, hvordan en komparation kan foregå, nemlig efter lighedsmetoden eller forskelsmetoden. Den første handler, ifølge hende, om at holde fænomenet konstant og lade det nationale variere, mens den anden holder samfundet konstant og lader fænomenet variere. Hun mener, at hun selv ved at understrege modsætningen mellem en særlig svensk og en særlig dansk vækkel-

se har anvendt den sidste, mens »meget tyder på«, at jeg anvender den første.⁸

I denne opdeling mellem to slags komparationer er det nationale den ene af to vigtige faktorer. Opfattelsen er derfor et tydeligt eksempel på den nationale begrænsning af forskningen, som jeg har forsøgt at overskride. Jeg vil ikke a priori forholde mig til noget nationalt, men netop ved at tage undersøgelsesområder fra to lande også fokusere på såvel noget overnationalt som noget regionalt. I og med Sidsel Eriksen selv interesserer sig for en dansk og en svensk vækkelse, ja, til og med hvordan disse kan forklare en særlig dansk og en lige så særlig svensk folkekultur, så forstår jeg, at en opdeling af komparationer, som har det nationale som grundpræmis, tiltaler hende. Den og dens distinktioner siger derimod ikke meget om min måde at anvende komparationen på.

En del læsere, som husker en af hovedpointerne i Sidsel Eriksens anmeldelse, kan nu føle sig noget forvirrede. Og det er forvirring, som kan sammenlignes med de følelser, jeg selv fik, når jeg læste, at jeg, ifølge Eriksen, har det udtalte mål med at sammenligne vækkelser i Danmark og Sverige at ville »belyse nationale forskelle mellem Danmark og Sverige«.⁹ Forvirringen ændrede sig til harme, da jeg læste, hvordan hun med citater fra min egen tekst kunne få dette til at fremstå som en overbevisende beskrivelse af min bog. Dette er et skoleeksempel i, hvordan man bruger i sig selv korrekte citater til at give et fejlagtigt billede af en tekst, og må derfor her behandles detaljeret.

Hun anvender to citater. Det første kommer fra side 93 i min bog, hvor hun bl.a. citerer, at: »Valget af Langeland og Skara stift som vækkelsesområder har endnu en klar fordel. Jeg kan nu tillige fokusere på, hvilken betydning nationale forskelle havde for

vækkelsen«.¹⁰ Denne sætning kommer efter en lang argumentation for mit valg af undersøgelsesområde ud fra det generelle billede, jeg har af vækkelsen i det dansk-svenske område, altså de tidligere omtalte hovedformer for vækkelse. Det kan derfor nu være på sin plads at præsentere dem. Det drejer sig om den præsteledte vækkelse, den lægmandsledte konventikelvækkelse og den lægmandsledte og sakramenteforvaltende vækkelse. Ud fra min idé om, at det interessante ved vækkelser er, at de provokerede samfundet omkring dem, ser jeg forbindelsen mellem disse tre former for vækkelse som en optrapning i provokation fra den præsteledte vækkelse til den vækkelse, hvor lægfolk ikke kun udlagde biblen på egne møder, men også havde overtaget præstens sakramenteforvaltende opgaver.

Ud fra dette generelle vækkelsesbillede, som, på trods af at Sidsel Eriksen mener at savne et sådant eller synes at det »er helt uklart«,¹¹ findes præsenteret på side 91-94 i min bog, bestemmer jeg mig for at undersøge de to første provokationsniveauer og vælger derfor først et svensk område med en præsteledet vækkelse, da denne vækkelsesform synes typisk i især de vestlige dele af Sverige. Resultatet bliver Skara stift. Herefter diskuterer jeg, hvordan jeg skal få konventikelvækkelsen repræsenteret i et undersøgelsesområde. Her er mulighederne to. Jeg kan tage et område på de danske øer eller i Norrland, som i Sverige er kendt for sine lægmandsledte vækkelser kaldet »låsarna«. Jeg vælger da et dansk område, Langeland, og ét af argumenterne for dette er, at et dansk område kan problematisere det nationale betydning. Ordet *tillige* er derfor vigtigt i citatet. Det handler i første omgang om at få en konventikelvækkelse og *ikke* en dansk vækkelse. Fordelen ved at vælge et dansk område er dog åbenbar: det kan problematisere

det nationales betydning. Det vil sige, at man kan undersøge om og på hvilke områder det nationale har haft betydning. Det kan således understreges, at jeg hermed lever op til Eriksens krav til »indplaceringen af de udvalgte vækkelsesområder i de to landes generelle vækkelsesbillede«. ¹²

En vigtig forudsætning for sådanne undersøgelser er overvejelser over, om der fandtes nationale forskelle, som kan have haft betydning for vækkelsens udformning i de to lande. Det er årsagen til, at jeg i kapitel 2 har lavet en undersøgelse af, hvad jeg har kaldt det officielle verdensbillede i Danmark og Sverige. Kildematerialet her er lovgivningen omkring kirke og religion i de to lande fra ca. 1680 til 1870. Det er fra indledningen til dette kapitel, at Eriksen har taget sit andet citat, nemlig »at undersøgelsen skal munde ud i en sammenligning mellem et dansk og et svensk officielt verdensbillede«. ¹³ Tanken med denne formulering er at præcisere, at dette kapitel i modsætning til resten af bogen skal indeholde en sammenligning mellem noget dansk og noget svensk. Her og intet andet sted i bogen skal de to stater stå i centrum. Det er nu engang staten, som giver lovene. Det er derfor uforståeligt, hvordan Eriksen kan anvende et citat fra indledningen til netop dette kapitel til at underbygge, at målsætningen med hele afhandlingen er at belyse nationale forskelle mellem Danmark og Sverige.

I det efterfølgende afsnit må Eriksen til sin store forbavselse erkende og videregiver med stor effekt til læserne, at forfatteren ikke gør, hvad hun siger, hun vil. »Alligevel er det ikke de nationale forskelle, der er i fokus i undersøgelsen, men vækkelsen selv«. ¹⁴ Formålet er altså at vise, at der ikke er sammenhæng i det, jeg har gjort. Denne retorisk velfungerede og tilsyneladende videnskabeligt begrundede »afsløring« har altså intet med min bog at

gøre. Jeg ville sætte og har sat vækkelser i centrum. Eriksen må for min skyld gerne repræsentere en national historieskrivning, som mange har gjort før hende, men hun skal ikke tilskrive mig dette, og hun skal i al fald ikke forsøge at gøre dette ved hjælp af citater revet ud af sin sammenhæng, hvorved læseren fratages mulighed for at forstå, hvad jeg egentlig har skrevet.

At definere og afgrænse den tidlige vækkelse

En af følgerne af den manglende konsekvens i min bog er, ifølge Eriksen, at jeg »vælger to ens fænomener og bagefter viser, at de er ens«. ¹⁵ Samme påstand gentager hun fire sider senere, hvor hun skriver, at jeg har valgt alt det bort, som ikke passer med »billedet af den rene protestantiske enhedskultur, som hun vil skabe«. ¹⁶ På samme side går hun mere konkret ind på mit valg af undersøgelsesområde og skriver, at jeg har valgt Skara stift, fordi det mest muligt lignede det danske vækkelsesmønster, og senere at valget af Langeland for en sammenligning med de svenske vækkelse var mere praktisk end logisk. ¹⁷

Jeg har allerede i det foregående afsnit præsenteret min argumentation for at vælge netop disse to undersøgelsesområder. Heraf fremgår, at der i høj grad er tale om en logisk argumentation, og at tanken desuden har været at finde områder med forskellige og ikke med identiske vækkelser.

Forskellene optræder tydeligt ved et første kik på de aktuelle vækkelsesfænomener. Det drejer sig om den præsteledte vækkelse, hvor de vakte vandrede for at deltage i bestemte præsters gudstjeneste, og som af mange i Sverige anses for den gamle statskirkes sidste åndedrag, og dernæst de gu-

delige vækkelser i Danmark, som af lige så mange opfattes som et af de første skridt mod et moderne samfund med åndelig frihed for alle. Den tredje vækkelsesgruppe, som optræder i min bog, er de ekstatiske »ropare«, som var unge mennesker og børn, der kom i ekstase efter at være besvimet og holdt prædikener for en forsamling mennesker. Det er et fænomen, som i samtiden blev opfattet som en sygdom, »predikosjukan«, med det resultat, at de unge mennesker blev tilset af læger og i visse tilfælde indlagt på et hospital.

Forskellene udtrykkes ligeledes i svensk forskning. Historikeren Christer Ahlberger bygger f.eks. på en gammel tradition, når han udtrykker, at der var store forskelle mellem hoofianere (vakte opkaldt efter præsten Hoof) og schartauanere (opkaldt efter teologiske elever til præsten Henric Schartau).¹⁸ Det samme er tydeligt, når historikeren Peter Aronsson og opponenter ved mit forsvar af disputatsen, Kalle Bäck, understreger 'roparnas' særstilling i den tidlige svenske vækkelse.¹⁹ Jeg forestiller mig, at Sidsel Eriksen er tilstrækkelig inde i svensk forskning for at vide dette.²⁰

I modsætning til hvad som fremgår af Eriksens anmeldelse, sammenligner jeg altså ikke så åbenlyst identiske fænomener. At se alle disse fænomener som grundlæggende en vækkelse, en enhedsvækkelse i Eriksens sprogbrug, var snarere det udgangspunkt eller den præmis, jeg valgte for min undersøgelse, og overbevisningen om, at dette var en værdifuld måde at se på vækkelsen, voksede sig stærkere jo flere vækkelser, jeg fandt og undersøgte.

Denne idé om en særlig tidlig vækkelse opstod efter refleksioner over vækkelsesbegrebets selvfølgelige betydning for både danskere og svenskere. For danskere har det ofte noget med Indre Mission og grundtvigianisme at gøre og dermed den altfavnende

folkekirke, som blev resultatet i løbet af 1800-tallets anden halvdel, mens vækkelse for en svensker handler om frikirker, altså den organisationsform, som opstod inspireret af anglo-amerikanske tankegange.²¹

Disse opfattelser har bredt sig til historieskrivningen og forskningen om vækkelsen i tiden før 1850. I Danmark beskrives i al fald fra Roar Skovmands bog om de folkelige bevægelser den tidlige vækkelse som den første folkelige bevægelse.²² Dette ses også i Claus Bjørns og Margaretha Balle-Petersens skrifter.²³ I Sverige har frikirkerne og her bl.a. de anglo-amerikanske tanker stået i centrum og mange, med Sven Lundkvist som et godt eksempel, har set de tidligere vækkelser, som ikke bar disse idéer eller organisationsformer som et uinteressant supplement til den gamle statskirke.²⁴ Sidsel Eriksen viderefører disse to traditioner ved at understrege, at det vigtige for udforskningen af den tidlige vækkelse er forskellen mellem den danske folkekirkeudvikling og den svenske frikirkeudvikling, og i forbindelse hermed taler hun for, at netop holdninger for og imod de anglo-amerikanske vækkelser bør stå i centrum.²⁵

Under mit arbejde med de danske gudelige vækkelser, som de fremstod i tiden før Grundtvig fik folkelig opbakning, fik jeg den indsigt, at disse vækkelser var noget andet end den grundtvigianske vækkelse. Samtidig indså jeg, at dette andet aldrig rigtigt var blevet undersøgt, fordi kundskaben om en senere vækkelse havde skabt en svær barriere for forskningen. Denne erkendelse tog jeg med til Sverige, hvor frikirkerne viste sig at have haft samme barriereeffekt. Jeg ville derfor undersøge, om de førfrikirkelige, svenske vækkelser virkelig var så harmløse og uinteressante, som forskningen sagde.

Resultatet blev, at jeg satte mig for at ville rendyrke en vækkelsesform,

som var noget andet end de former, som tilhørte det mere moderne samfund, som udviklede sig under anden halvdel af 1800-tallet. Jeg skriver side 21, at »jeg forestiller mig, at det kan være frugtbart at operere med en særlig slags vækkelse, som var typisk for perioden lige inden det borgerlige, sekulariserede, kommercialiserede og industrialiserede samfund opstod. I Norden bliver det således vækkelser i første halvdel af 1800-tallet«. Det var således et ganske velovervejet og gennemtænkt valg, da jeg bestemte mig for at undlade at inddrage de vækkelser, som Eriksen ønsker, jeg havde taget med.

Dette valg skabte desuden nye problemer for mig. Jeg kunne ikke gå ud fra tidligere idéer om, hvad vækkelse var, hverken idéer knyttet til bestemte organisationer eller bestemte teologiske retninger. Jeg måtte være åben for, at denne tidlige vækkelse kunne være noget andet, måske noget tidligere helt ukendt. I modsætning til det indtryk man får af anmeldelsen havde det således været lettere for mig blot at lede efter missions- eller afholdsforeninger.

Min løsning på problemet blev en åben definition af vækkelse med vægt på det, som jeg anså og anser for at være det interessante ved vækkelser, nemlig at de vakte, når de udtaler sig om noget religiøst, provokerer samfundet omkring dem.²⁶ Denne definition har den store fordel, at den indeholder de tre nævnte vækkelsesformer, men samtidig holder muligheden åben for at finde noget nyt. Vækkelsens indhold blev historisk specifikt og foranderligt, og der blev plads til en vækkelse, som ikke a priori var identisk med en moderne vækkelse, hvor den individuelle omvendelse står i centrum. Eriksen er kritisk over for denne definition, fordi hun bl.a. kan forestille sig vækkelser, som ikke afføder konflikt.²⁷ Denne forestilling bygger imidlertid på hendes definition af vækkelse, som måske nok

er mere traditionel, men ikke af den grund skal tages som retningslinje for, hvordan alle forskere skal tænke.

Med denne konfliktdefinition gik jeg igennem et bredt udvalg af materiale. I Sverige fandt jeg præsteledte vækkelser, som netop i denne del af 1800-tallet var kraftigt provokerende.²⁸ De adskilte sig herved fra det gængse billede af den måske mest kendte præsteledte vækkelse i Sverige, nemlig schartauanisme. Den ses ofte som en konserverende kraft, hvilket den blev i anden halvdel af 1800-tallet, især efter at bispestolen i Göteborgs stift i 1856 blev besat af en schartauansk præst. I første halvdel af 1800-tallet opstod der imidlertid mange og stærke konflikter netop omkring de unge schartauanske præster.²⁹ Det bygger således på det traditionelle syn på schartauanisme, når Eriksen mener, at der på grund af schartauanismen ikke opstod konflikter i Vestsverige.³⁰ Samtidig er forskellen mellem hendes og mit syn på schartauanismen et tydeligt udtryk for mine bevidste forsøg på at ville fjerne det sene 1800-tals tåge over århundredets første årtier, hvorfor det bliver vigtigt for mig at understrege, hvor stor forskel der var på schartauanismens samfundsmæssige udtryk i begyndelsen og slutningen af 1800-tallet.

Ved min materiale gennemgang fandt jeg derimod ingen missions- og afholdsforeninger i Skara stift. Det er altså ikke så enkelt, som når Eriksen mener, at: »Ud fra konfliktperspektivet burde omgælsen med religionen i trak- tat-, missions- og afholdsselskabernes kølvand absolut have gjort dem værdige til at blive repræsenteret i undersøgelsen«. ³¹ Hvis mit materiale havde vist, at disse selskaber havde skabt konflikt, var de kommet med i min undersøgelse. De er altså ikke bortdefinerede pga. deres manglende lutherske indhold, men netop fordi de ikke provokerede.

Det interessante er derimod, at jeg fandt tidligere ukendte konventikelvækkelser i Vestsverige.³² Denne traditionelt set typisk danske vækkelsesform fandtes altså også i Vestsverige, og jeg fandt den, fordi jeg brød med nationalt bundne opfattelser af, hvad vækkelse er. Det var altså et klart resultat af min ikke-nationale komparation.

Mit resultat bliver et mylder af vækkelser og vakte mennesker. Eriksens kommentar, med et belæg fra så sent som 1852, om at det »ikke mindst« var traktat-, bibel-, missions- og afholdselskaber, som blev »samlingspunkt for en art religiøs vækkelsesaktivitet«, virker derfor unødvendigt nonchalant.³³

At undersøge en religiøs kultur

En anden grund til, at Sidsel Eriksen ikke bryder sig om min definition, er, at jeg ikke vil gå ud fra, at vækkelser kan bestemmes ved hjælp af teologiske idéer. Det er sandt. Jeg har forsøgt at skrive en historisk disputats om religiøse vækkelser som et historisk studium uden at anvende et teologisk begrebsapparat. Jeg vil altså ikke tale om vækkelse, når en præst eller en lægmand siger noget herrnhutisk, pietistisk, grundtvigiansk eller noget ud fra det tidligere omtalte anglo-amerikanske tankegods. Dette er et brud med et gængs vækkelsesbegreb, som Eriksen støtter sig på, når hun skriver, at de vakte ofte kom i konflikt med øvrigheden på grund af teologiske uoverensstemmelser.³⁴ Det er jeg ikke så sikker på, og jeg skal i det følgende forsøge at argumentere for dette.

Min afvisning af at anvende en teologisk analyseramme skal nemlig ses i nær tilknytning til vigtige teoretiske elementer i min bog, som heller ikke får Eriksens store opmærksomhed, men som er udviklet på side 15-23 og

siden side 249-261. Jeg har skrevet ud fra en moderne kulturhistorisk tradition, hvor hovedinteressen er at fokusere på det verdensbillede, den kultur eller det sprog, som man kan finde blandt tidligere tiders mennesker. Jeg forestiller mig, at dette verdensbillede i sin grund var religiøst bestemt i mange århundreder inden sekulariseringen. Der har i hele den kristne tid forekommet en lærd teologisk diskussion på et højt abstraktionsniveau, som har fået de teologisk uddannede kirkehistorikeres store interesse, men at se hvordan religionen har fungeret i hverdagen for almindelige mennesker har ikke haft samme store interesse. Selvom det selvfølgelig ikke går an at adskille det totalt, er det denne religionens *kulturelle* funktion i det førsektulariserede samfund, som har interesseret mig, og ikke de teologiske debatter.

Jeg mener derfor, at de konflikter, de vakte havde med øvrigheden, nok handlede om religion, men de skal ikke forstås ud fra teologiske idésystemer. Jeg har derfor anvendt så meget som 65 sider på at analysere, hvad jeg har kaldt de vantes verdensbillede og her står religiøse opfattelser i centrum. Man finder mange grundlæggende protestantiske træk, men samtidig en blanding af, hvad teologer ville kalde pietisme, ortodoksi og oplysningstidsteologi, ja, eventuelt meget andet. Det vigtige er imidlertid, at for de vakte var det et sammenhængende og velfungerende verdensbillede, som de kæmpede for med næb og klør.³⁵ Eriksen skriver, at jeg ved at udelade det teologiske mangler en vigtig dimension,³⁶ som i øvrigt i parentes bemærket ville have givet hendes vækkelser en naturlig plads i vækkelseshistorien, mens jeg altså mener, at jeg ved at undgå de teologiske bestemmelser tilføjer en ny, vigtig dimension. Jeg fjerner den teologiske barriere, som let lukker udsynet for et folkeligt,

protestantisk verdensbillede i første halvdel af 1800-tallet.

Sidsel Eriksen skriver i sit sidste afsnit om sekularisering, at de vakte, jeg har undersøgt, ikke kan ses som aktive for sekulariseringen, i modsætning til de anglo-amerikansk inspirerede frikirker. De tidlige vækkelser stod for religiøs oprustning og brød ikke med det gamle samfund.³⁷ Atter er tanken at vise, hvor inkonsekvent jeg har handlet ved som udgangspunkt at vælge en vis forståelse af sekulariseringsprocessen, som ikke passer med min empiriske undersøgelse.

Eriksens holdning passer, som ofte før, med en udbredt svensk selvopfattelse. Johan Söderberg har f.eks. skrevet, at de tidlige vækkelser var en hæmsko for sekulariseringen, mens den individuelle religionsopfattelse, som udtryktes ved at frikirkefolket brød med statskirken, var et tidligt skridt henimod sekularisering.³⁸

Min pointe er imidlertid, at selv den tidlige vækkelse udgik fra et individuelt forhold til religionen, når de vakte valgte mellem de givne præster, holdt egne religiøse møder og for visse grupper begyndte at uddele sakramenter. De gjorde dette ud fra hensynet til deres egen frelse. Denne religiøse individualisme er et skridt på vejen mod den opfattelse af religion, som jeg mener er karakteristisk for det sekulariserede samfund, nemlig at religion ophører med at være kultur og kundskab og i stedet bliver en individuel tro.³⁹ De vakte fik imidlertid styrke til dette så tidligt, og ofte i opposition til præsten, ved at støtte sig på en næsten fundamentalistisk bibellæsning, et enkelt dualistisk verdensbillede med klare forskelle på godt og ondt og et krav om, at alle i samfundet, også embedsmændene, havde pligt til at efterleve de protestantiske idéer. Disse idéer blev på fundamentalistisk vis beskrevet som selvfølgelige og uforanderlige, men de blev beskrevet af de vakte selv.

De tidligste folkelige udtryk for sekularisering blev således udtalt i et klart førsekulariseret sprog, og dette gav de vakte det bedste sikkerhedsnet, de kunne forestille sig. De vakte stod således både for traditionelle og moderne træk, og at se det dynamiske samspil mellem dem er nødvendigt for overhovedet at forstå denne tidlige vækkelse. Hermed vil jeg understrege en udvikling, som ikke kan beskrives som stadige brud med det gamle, men hvor det nye på en eller anden måde hele tiden stod på ryggen af det gamle og legitimerede sig ved dette.

Karakteriske træk ved den tidlige vækkelse

Som sagt fremgår mine resultater ikke af anmeldelsen. Ingen får at vide, hvad der karakteriserede den tidlige vækkelse. Og mine tanker om, hvorfor vækkelsen opstod, bliver kun berørt, når Eriksen slår fast, at hun ikke kan sige, hvad mit begreb »grobund« står for, og at sammenligningen med Vestsverige i øvrigt ikke bruges til noget.⁴⁰ Det er umuligt her at referere alle de resultater, som findes på bogens 392 sider, men jeg vil alligevel forsøge at pege på visse hovedresultater i håb om, at det vil opmuntre til videre læsning.

Det er netop sammenligningen mellem Langeland og det vestsvenske område, ja mellem de to vækkelsestætte områder i landene – de danske øer og Vestsverige – som får mig til at understrege, at det vigtigste for denne vækkelses vækst er, at den fandtes i et agrarsamfund, som kan kaldes en bondeøkonomi eller bondekultur. Det vigtige var ikke, om bønderne var selvejere, som de var i Skara stift, eller ikke som på Langeland, men at de som bønder var vigtige i deres nærmiljø. Det er således agrare miljøer uden stærke

godser, uden stor proletarisering og uden ny industri.

Vækkelsen knyttede sig ligeledes til en organisationsform, som var stærk i det ældre samfund, nemlig husstanden. Lægmandsmøderne holdt man i huset som en husandagt, og deltagerne i vækkelsen viser sig ofte at kunne forklares ud fra, hvilke husstande de indgik i. Det var husfaderen og hans hustru, børn og tjenestefolk. Samtidig bredte vækkelsen sig ofte i husstandsnetværk, hvor enten et barn tog vækkelsen med hjem fra sin arbejdsplads eller omvendt. Jeg har derfor valgt at kalde den tidlige vækkelse en husstandsvækkelse og ser hermed organisationsmuligheder, som radikalt adskiller sig fra foreningen eller selskabet.

Dette har som konsekvens, at vækkelsen ikke kan ses som en konflikt inden for husstanden, men det udelukker ikke, at forskellige grupper kan have fået forskelligt udbytte af vækkelsen og kunnet anvende det til egne formål senere. Det er hovedtanken i min diskussion af kvindernes forhold til vækkelsen. Kvinderne havde let ved at deltage, fordi det var en husstandsvækkelse, og erfaringer herfra kan senere have fået stor betydning for deres engagement i andre samfundsanliggender.⁴¹

Som refereret ovenfor har jeg også forsøgt at kortlægge den protestantiske, folkelige kultur, som man kan iagttage i de undersøgte vækkelser. Den har mange centrale protestantiske elementer, men blev alligevel ikke accepteret af præsterne. Vækkelserne provokerede. Det er dog tydeligt, at de langlandske vækkelser generelt var mere provokerende end de vestsvenske, hvilket muligvis kan forklares med, at de danske bønder ikke, som de svenske, havde en politisk kultur, som de med stor legitimitet kunne anvende også i religiøse sager. De svenske bønder havde f.eks. ret til at vælge

præster. Dette er altså eksempel på en national forskel mellem bøndernes politiske rettigheder, som fik betydning for vækkelsens karakter.

For at nuancere en for enkel materiel forklaring og ud fra den klare iagttagelse, at alle bondeøkonomiområder ikke fik vækkelse, har jeg undersøgt, hvordan vækkelsen bredte sig. Her var som nævnt husstandsnetværk vigtige, men den bredte sig også gennem kontakter i den gamle almue. Rygterne om, at der var kommet en prædikant til landsbyen, løb fra nabo til nabo. Dette viser, at lederne var vigtige – uden dem ingen vækkelse. Grobunden skulle være i orden, men vækkelsen skulle også introduceres i landsbyen.⁴²

Et sidste resultat af sammenligningen mellem Skara stift og Langeland, mellem Vestsverige og de danske øer, er idéen om, at vækkelsen var afhængig af, at dette ganske traditionelle bondesamfund blev udsat for en trussel om det nye: korneksport, nye produktionsmetoder osv. De vakte råbte stop, men denne individuelle stillingstagen til udviklingen var i sig et tegn på det nye, det individuelle, borgerlige menneske. Det er således ikke underligt, at mange i Danmark ser disse bønder som de første forkæmpere for et moderne samfund. Det vigtige for mig har dog været at vise, hvordan dette skete inden for gamle rammer eller med de muligheder, som lå i det førkapitalistiske, førborgerlige og førsekulariserede samfund.

Den tidlige vækkelse og den anglo-amerikanske vækkelse

Afslutningsvis vil jeg nu samle mig om det, som debatten fra begyndelse burde have handlet om, nemlig hvorvidt den tidlige anglo-amerikanske vækkelse burde have været med i min undersøgelse. Sidsel Eriksen har ret, når hun

understreger det interessante i, at Danmark og Sverige i så forskellig grad lod sig påvirke af de anglo-amerikanske idéer. Dette siger selvfølgelig en del om det åndelige eller kulturelle klima, som fandtes i landene, inden den nye vækkelse kom dertil. Hun har ligeledes ret i, at det gængse billede af missions- og afholdsforeninger som præstens forlængede arm, som bl.a. er blevet udtalt af Torkel Jansson,⁴³ næppe er hele sandheden om disse tidlige foreninger.⁴⁴ Dette er overvejelser, som er blevet aktuelle efter Eriksens egen forskning og burde undersøges langt mere.

Jeg har imidlertid i min disputats valgt at undlade at tage stilling til disse spørgsmål ud fra tanken om, at disse selskaber er en mere moderne form for organisering. Eriksen understreger selv i sin anmeldelse flere gange samme syn ved at skrive, at de anglo-amerikanske vækkelser burde have været med, fordi de stod for det nye.⁴⁵ Det er netop derfor, jeg har valgt at udelade dem. At inddrage dem ville have gået imod mine forsøg på at rendyrke en ældre form for vækkelse.

Jeg mener desuden, at en viden om denne ældre form er en forudsætning for at kunne diskutere overgangen til de senere folkelige bevægelser, og her mener jeg altså, at min bog er en vigtig modpol til den store forskning, som findes om de senere folkelige bevægelser og »folkrørelser«. Ud fra min idé om, at den historiske udvikling ofte drives af en dynamisk sammenblanding mellem gammelt og nyt, bliver det endnu vigtigere at vide noget om det gamle.

Det er imidlertid lige så vigtigt, at vi med studiet af den ældre vækkelse får en mulighed for at se det dynamiske og det nye i det, som med mere moderne briller ser gammelt og udynamisk ud. Med andre ord kræver udviklingen af en moderne, sekulariseret form for religion ikke, at der opstår frikirker. Jeg har ofte tidligere oplevet dette som

en typisk dansk reaktion på svenskerens fokusering på frikirker, og dermed manglende interesse for udviklinger inden for den etablerede kirke. I Danmark var frikirkerne få, men alligevel kan vi her tegne et billede af en udvikling henimod et moderne, sekulariseret, borgerligt demokratisk og individorienteret samfund.

Dette får des større betydning, fordi det har vist sig, at den nationale forskel mellem svenske frikirker og dansk folkekirke, som er helt central for Eriksens idé om en dansk og svensk vækkelse, langt fra er så national, som hun vil gøre den til. Det Vestsverige, som oplevede de mange tidlige vækkelser, blev senere lige så uimodtageligt for frikirkelige tanker og organisationer som Danmark, mens de i stedet voksede sig store og stærke i det Østverige, som var vækkelsestomt i første halvdel af 1800-tallet. Det er i denne sammenhæng blevet foreslået af Christer Winberg, at netop eksistensen af den tidlige vækkelse er en forklaring på den manglende interesse for de senere, bl.a. anglo-amerikansk inspirerede, organisationer.

Eriksen afslutter med at sammenfatte sin kritik i et ønske om, at »undersøgelsen havde været mere præcis i sin analyse«.⁴⁶ Jeg håber med dette svar at have vist, hvordan jeg har været både præcis og tydelig i min analyse, men at problemet ligger i, at Eriksen og jeg har forskellige udgangspunkter og tolkningsrammer. Jeg har ofte forsøgt at gå mine egne veje, og det behøver jo ikke altid at være vellykket. Det har dog været mit udgangspunkt, at det er bedre at forsøge nye perspektiver for at se, om dette kan give os ny viden. Jeg har villet undgå et nationalt udgangspunkt for mine komparationer og ligeledes villet understrege det frugtbare i at se det tidlige 1800-tals vækkelse som en egen vækkelsesform i modsætning til den senere vækkelse. Jeg har fokuse-

ret på religiøse verdensbilleder i stedet for teologiske idésystemer. Og jeg har forsøgt at lade skellet mellem moderne og traditionelt være et analytisk redskab, mens jeg i den historiske praksis, i mine lokalhistoriske undersøgelser, i stedet har understreget det dynamiske samspil mellem det moderne og det traditionelle.

Diskussionen om vækkelsen, dens forandring i løbet af 1800-tallet og hvad dette siger om samfundet er både vigtig og spændende. Jeg håber derfor på en fortsat kreativ debat om disse spørgsmål med Sidsel Eriksen og andre forskere i Norden.

Noter:

- 1 Hanne Sanders: *Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850*, disputats, Stockholm 1995. Distribueres i Danmark af Museum Tusulanum.
- 2 Sidsel Eriksen: Om tolkningen af de tidlige skandinaviske vækkelser, *Fortid og Nutid* 1997:2, s. 130-139.
- 3 Mit referat af Eriksens idéer bygger på Sidsel Eriksen: Vækkelse og afholdsbevægelse. Et bidrag til studiet af den svenske og den danske folkekultur, *Scandia* 1988, s. 251-295.
- 4 Eriksen: Om tolkningen, s. 138.
- 5 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 24.
- 6 Dette fremgår bl.a. af: Steen Bo Frandsen: *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-64*, 1996.
- 7 Christer Winberg: *Öst och väst i svensk samhällsutveckling. En hypotetisk skiss, Lokalt, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning*, Stockholm 1988, s. 40-57.
- 8 Eriksen: Om tolkningen, s. 131f.
- 9 Sst., s. 131.
- 10 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 33 og Eriksen: Om tolkningen, s. 131.
- 11 Eriksen: Om tolkningen, s. 132f.
- 12 Sst., s. 132.
- 13 Sst., s. 131.
- 14 Sst., s. 131.
- 15 Sst., s. 132.
- 16 Sst., s. 136.
- 17 Sst., s. 136.
- 18 Christer Ahlberger: *Västsvensk fromhet, Västsvensk särart. Fem föredrag om Väst-sveriges kultur och samhällsutveckling*, Göteborg, s. 51-62.
- 19 Peter Aronsson: *Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparrörelsen – två väckelserörelser före 1850*, Växjö 1990 og Kalle Bäck: *Väckelse som folkelig kultur, (Su.) Historisk tidskrift* 1997:2, s. 307-312.
- 20 Eriksen anvender mine trykfejl af Wesley og N.F.S. Grundtvig til at mistro min viden om disse herrer. Jeg vil imidlertid ikke på samme måde sætte spørgsmålstegn ved hendes viden om svensk forskning, fordi hun har stavet svensk (»svansk«), schartauanske (»schartananske«) og Västergötland (»Westergötland«) forkert. Eriksen: Om tolkningen, s. 133, 135, 138 (note 3, 6).
- 21 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 20-23.
- 22 Roar Skovmand: *De folkelige bevægelser i Danmark*, 1951, s. 7-16.
- 23 Claus Bjørn: De folkelige bevægelser i Danmark, *Fortid og Nutid* 1976, s. 346-357 og Margaretha Balle-Petersen: *Foreningstiden, Arv og Eje* 1976, s. 43-68.
- 24 Sven Lundkvist: *Folkrorelserna i det svenska samhället 1850-1920*, Stockholm 1977, s. 47.
- 25 Eriksen: Om tolkningen, bl.a. s. 130.
- 26 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 20-23.
- 27 Eriksen: Om tolkningen, s. 132.
- 28 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 108-118.
- 29 Gösta Nelson: *Den västsvenska kristendoms-typen. Studier och forskningar* 1-2, Stockholm 1933-1937.
- 30 Eriksen: Om tolkningen, s. 133.
- 31 Sst., s. 136.
- 32 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 118-126.
- 33 Eriksen: Om tolkningen, s. 135.
- 34 Sst., s. 133.
- 35 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 249-313.
- 36 Eriksen: Om tolkningen, s. 133.
- 37 Sst., s. 137f.
- 38 Johan Söderberg: *Civilisering, marknad och våld i Sverige 1750-1870. En regional analys*, Stockholm 1993, s. 114-147.
- 39 Eriksen mener, at det er en mangel i min diskussion af sekularisering, at jeg ikke har medtaget en artikel af Anders Pontoppidan Thyssen. Jeg er glad for at være blevet gjort opmærksom på dette, men det ændrer ikke ved min opfattelse, at jeg, og nu også Pontoppidan Thyssen, adskiller os fra en gængs opfattelse af sekularisering som enten en afstandstagen fra kirken eller fra religionen. Eriksen: Om tolkningen, s. 137.
- 40 Sst., s. 133.
- 41 Sanders: *Bondevækkelse*, s. 183-198. Jeg har diskuteret dette videre i Hanne Sanders: *Kvinnor, väckelse och revolution, (Su.) Historisk tidskrift* 1997:3, s. 399-415.

- 42 Dette adskiller sig således ikke fra Eriksens billede af »lokale vækkelseslederes hærgen rundt om i Norden« i første halvdel af 1800-tallet. Eriksen: Om tolkningen, s. 137.
- 43 Torkel Jansson: *Adertonhundralets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutnings-*

principper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800-1870, Uppsala 1985.

- 44 Eriksen: Om tolkningen, s. 135-136.
- 45 Sst., s. 134.
- 46 Sst., s. 138.

Anmeldelser

Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12: Kirche und Gräberfeld des 11.-13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig. Volker Vogel (udg.). Bidrag af Gisela Grube, Inga Hägg, Gudrun Hühne-Osterloh, Hartwig Lüdtke und Hermann Piepenbrink, Neumünster, 1997, 284 s., 118 DM.

Centralt i den nye, flotte middelalderudstilling på Gottorp Slot står nogle næsten intakte trækister, placeret i den afdeling, der omhandler den middelalderlige kirke i Slesvig-Holsten. Kisterne stammer fra en enestående kirkegård midt i Slesvig, der, sammen med vestenden af den tilhørende Trinitatis-kirke, blev delvist udgravet i 1982. Kirke og kirkegård er bemærkelsesværdig på flere måder: De er anlagt engang i 1000-årene og understøtter dermed teorien om at Hedeby og Slesvig i en periode fungerede samtidigt; komplekset blev nedlagt i begyndelsen af 1200-tallet for skaffe plads til en markedsplads, en begivenhed, der er med til at understrege, at grundplanerne i vore middelalderbyer ikke er en uforanderlig størrelse, som nogle i de seneste år har villet hævde, men noget der var under konstant forandring, og sluttelig har netop denne markedsplads sikret, at kirkegårdens grave er de mest velbevarede, vi kender fra nordisk middelalder. Den nye torveplads var nemlig primært centrum for kvæghandel, hvilket har bevirket, at gravene igennem tiden er blevet dækket af et op til to meter tykt lag af komøg, der har forseglet gravene. Mange af de undersøgte 240 grave var enestående velbevarede, idet der var bevaret rester af de afdødes hår og hud, samt talrige tekstiler. På samme måde var mange kister intakte, hvilket bl.a. har indebåret, at flere af disse har kunnet dateres dendrokronologisk. Den ældste grav stammer fra 1080'erne, mens den yngste er fra kort efter 1205. Bemærkelsesværdig er bl.a. dateringen af trælaget over en tufstensgrav til »1082 eller kort derefter«.

Med dette nummer af serien *Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien* bliver denne betydningsfulde udgravning publiceret, og resultaterne dermed tilgængelig for et større publikum. Det er udgravningslederen dr. Hartwig Lüdtke, idag leder af Museet for Post- og Telekommunikation i Bonn, der på forbilledlig vis fremlægger resultaterne af udgravningen. Heri bliver udgravningens umiddelbare resultater

naturligvis beskrevet, men hele fundet sættes også ind i den politiske og ikke mindst kirkepolitiske sammenhæng i Danmark i den tidlige middelalder, og der lægges dermed nye brikker til vor viden om kirkens organisation i denne periode. Bogen rummer desuden væsentlige afhandlinger om gravenes tekstiler og om skeletmaterialet. Det er nemlig kendetegnende for de arkæologiske undersøgelser i Slesvig, at man bestandig har sørget for at inddrage specialstudier og de naturvidenskabelige discipliner i udgravningerne, og ikke mindst har sørget for at resultaterne heraf blev publiceret, bl.a. i den serie, som nærværende bog er en del af.

I dette bind beskriver dr. Inga Hägg fra Gottorp således i en spændende afhandling de fundne gravtekstiler og forsøger at komme med bud på den kristne symbolik, der ligger bag tekstilerne og de andre ting, der blev fundet i gravene. Dr. Gisela Grube fra universitetet i München beskriver den antropologiske bearbejdning af det enestående skeletmateriale. Her kan hun bl.a. konkludere, at levevilkårene i det tidlige- og højmiddelalderlige Slesvig synes at have været markant bedre, end de tilsvarende forhold i Mellemuropa, men at mange sygdomsspor, specielt synlige på benknoglerne, tyder på at mange har taget skade af at opholde sig og arbejde i et koldt og fugtigt klima. Interessant er ligeledes resultaterne af de gennemførte sporelementanalyser, der bl.a. dokumenterer, at kosten var varieret og næringsrig, med et indhold på over 50% animalsk protein, hvoraf hovedparten stammede fra oksekød og kun en mindre del fra fisk. Dipl.-biol. Gudrun Hühne-Osterloh analyserer sygdomssporene i skeletter af børn og unge og dipl.-biol. Hermann Piepenbrink fortæller om konserveringen af skeletmaterialet. Specielt de naturvidenskabelige artikler er ikke altid lige letlæste, men man kan kun beundre og glæde sig over den bekendte tyske grundighed, og inderligt ønske, at man i Danmark også indså nødvendigheden af, at udgravninger skal bearbejdes og publiceres ordentligt for at det fulde udbytte heraf kan opnås. Bl.a. er man i Tyskland nået langt videre i samarbejdet mellem arkæologi og forskellige naturvidenskabelige discipliner, end vi er herhjemme.

Det kan ikke nok understreges, at det her handler om væsentlige udgravningsresultater for forståelsen af dansk middelalder. Skønt sproget er tysk, er emnet dansk, og det er dansk middelalderforskning, der i de kommende år ikke kan komme uden om disse resultater, når kirkeorganisation, kirkebyggeri, tidlig bydannelse og

menneskets levevilkår i dansk middelalder skal diskuteres!

Lennart S. Madsen

Knud Prange (red.): Det store i det små. Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling, København, 1997, 352 sider, 250 kr.

I 1995 kunne Lokalhistorisk Afdeling fejre 25 års jubilæum. Det er anledningen til dette let forsinkede jubilæumsskrift. Knud Prange har i alle årene fra 1970 siddet som leder af afdelingen, og skriftet kan tillige ses som en hyldest til ham og hans indsats.

Det store i det små afspejler først og fremmest variationen og bredden i den lokalhistoriske forskning og skrivning her ved århundredets slutning. I den faglige tradition måtte lokalhistorien længe nøjes med at holde sig i baggrunden. Det illustreres kun alt for godt af den omskiftelighed, der blev planerne om et lokalhistorisk institut ved Københavns Universitet til del.

Olaf Olsens artikel »Lokalhistorisk Instituts forhistorie« ridser udviklingen op fra 1943, da hans far, professor Albert Olsen, tog initiativ til etablering af Institut for Lokalhistorisk Forskning. Forbilledet var det inden besættelsen oprettede Institut for Historie og Samfundøkonomi og dets tværvidevidenskabelige samarbejde. Det nye lokalhistoriske institut led imidlertid en krank skæbne. Da initiativtageren og formanden blev arresteret af besættelsesmagten, forsvandt også den nye institut.

I anden halvdel af 1960'erne var der igen røre om lokalhistorien, men først i 1970, den 1. november, så en Lokalhistorisk Afdeling dagens lys som del af Historisk Institut og med lokaler på Landsarkivet for Sjælland. Tidspunktet faldt sammen med den eksplosionsagtige vækst i antallet af lokalhistoriske foreninger og arkiver ud over landet i kølvandet på kommunalreformen i 1970. Den folkelige lokalhistoriske interesse var til dels en protest mod nedlæggelsen af de små sognekommuner, dels en søgen efter lokal identitet i en verden præget af opbrud – ungdommens fra forældrene, studenternes fra professorerne og kvindernes fra mændene. Danmarks indtræden i De europæiske Fællesskaber i 1973 understregede også vigtigheden af at finde sine rødder.

Lokalhistorisk Afdeling blev ikke en del af studenteroprøret, der gik gennem universitetsverdenen i årene omkring 1970. Det afspejles også i *Det store i det små*. Det er ikke oprørets historiske materialisme, der toner frem i jubilæumsskriftet, men udpræget solide traditionelle historiske artikler.

Niels Hybel beskæftiger sig med lokalhistorie og synet på middelalderens sidste århundreder, og ser lokalhistorien som en databank for den store historie. Det fører ham over i at se på lokalhistorien og teorierne. Kim Furdal præsenterer en konkret lokalhistorisk undersøgelse af Sdr. Bjert sogn, hvor han kommer rundt om mange sider af sognets udvikling.

Ole Degns artikel om Jens Sørensen søn, Søren Jensen eller Søren Sørensen undersøger reaktionerne på navnelovene af 1828 og 1856 i et jysk lokalsamfund – en fin præsentation af sammenhængen mellem rigs- og lokalhistorie.

Mere utraditionel er Johannes Møllgaards artikel om bondens dannelsesproces 1500-1800. Det lange tidsspænd er usædvanligt i traditionel lokalhistorie, der typisk dyrker fordybelsen. Kombinationen af lokal historie og lange linier er spændende og åbner nye perspektiver.

I artiklen »Den svære vej fra land til by« tager forskningschefen ved Det kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, os med på en rejse tilbage i sin slægts historie og dens vandring fra land til by. Det er både en specifik slægts historie og en almen historie, i hvilken mange vil kunne genkende overgangen fra den landlige tilværelse til byens.

Jørgen Mikkelsens »Handlingen i de Smaae Kiøbstæder bestaaer i dend bahre Credit« – er en gennemgang af de sjællandske købstæders økonomiske vilkår i 1700-tallet på grundlag af indberetninger. Vi får indblik i både håndværk og handel – indberetningerne er så godt som ene beklagelser over udviklingen. Købstæderne føler sig dels trængt af landhåndværket, og -handelen, dels af nabobyer herunder ikke mindst hovedstaden. Artiklen giver et godt indblik i forholdene i købstæderne før industrialiseringen og urbaniseringen satte ind.

Sven Lilja skriver om »Linköping i stort och litet perspektiv«. Artiklen tager udgangspunkt i en by og ser på dens forhold til omverdenen – i modsætning til ovennævnte af Jørgen Mikkelsen. De to artikler supplerer hinanden godt.

I Lars Nilssons artikel »När liten blev stor« er vi fremme i 1900-tallet og dermed midt i industrialiseringen i Sverige. Det er Sveriges nydannede byer, der behandles med vægt på den intensive urbaniseringsperiode 1910-1952.

Allan Tønnesens lille artikel om »Brødrene Binneballes bagehold« behandler dels en dramatisk begivenhed dels gården Store Godthåbs historie.

Knud Pranges undersøgelse »Om degnekår i almindelighed og i særdeleshed« behandler dels degnen som type og institution, dels degneenken Anne Marie Jensdatter Winther og hendes slægt.

Erik Nørr bevæger sig op i hierarkiet i undersøgelsen af præster og deres historie med udgangspunkt i breve til en teologisk student un-

der det tidlige demokrati 1849-1860.

Jesper Godvin Hansen undersøger forholdet mellem mestre og svende i forbindelse med en arbejdskonflikt i begyndelsen af 1800-tallet – altså før industrialiseringen og den organiserede arbejderbevægelse. Men udgangspunktet er et gammelt industrielt foretagende – geværfabrikken i Hellebæk.

Kvindehistorien er repræsenteret ved Grete Signe Jensens artikel om lærerinden Johanne Blom, der blev valgt ind i Københavns Borgerrepræsentation ved det første valg i 1909, hvor kvinder havde fået kommunal valgret ved loven af 1908. Det er både en skildring af personen og af det engagement, der bar den tidlige kvindebevægelse frem.

En anden kvindehistorie får vi i Agnete Goth Paaschburgs artikel om en slægtning Ane Jensdatter Goth og hendes omskiftelige skæbne i første halvdel af 1800-årene.

Ind imellem får vi præsenteret to menneskeskæbner Steens og Margrethes i Poul Steens »Den uheldige glarmester«, det er både biografi-er og lokalhistorie.

Jubilæumsskriftet slutter med Ingrid Markusens artikel om, hvad en skoleprotokol fra Landerslev i slutningen af 1700-tallet kan fortælle. Det tilsyneladende trivielle indhold bliver i forfatterens perspektivering en spændende fortælling om forholdet mellem individets indlæring af pligt og ret og demokratiets udvikling.

Artiklerne bringer os vidt omkring i lokalhistorien og viser et blomstrende miljø udsprunget af Lokalhistorisk Afdeling. Den præsenteres indledningsvis af Knud Prange.

Det store i det små viser, at lokalhistorien i perioden siden etableringen af Lokalhistorisk Afdeling har bevæget sig med syvmileskridt ud af raritetskabinettet.

Søren Federspiel

Birgitte Bøggild Johannsen. Hugo Johannsen (m.fl.): Lyngby kirke. Udgivet af Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 1997, 156 sider, 128 kr.

Lyngby kirke er nok den af det nordlige Københavns middelalderkirker, som er mest synlig. Dens tårn kan endnu ses i visuel konkurrence med Lyngby Storcenter fra Helsingørmotorvejen og Ermelundsdaalen, fra den lokale bane (Nærumbanen), og for trafikanten på Lyngby Hovedgades nordlige del ligger den både ganske nær og lidt distant på sin høje bakketop i Lyngbys nordende.

En nøjere beskrivelse af kirken til glæde for de mange, der passerer den hver dag, er en op-

lagt opgave for det lokale historisk-topografiske selskab. Og ved hjælp af veloplagte og vidende forfattere, fotografer, et godt trykkeri, og et praktisk bogformat (A 5 + en cm i bredden) er opgaven lykkedes. Som hovedforfattere har man fundet et par, der både er lokale og brugere af kirken og som er eksperter: Birgitte Bøggild Johannsen og Hugo Johannsen, begge ansat ved *Danmarks Kirker*, han ledende redaktør i 1979. Derudover er organist Ole Olesen og arkivleder i Byhistorisk Samling i Lyngby Jeppe Tønsberg forfattere.

Bogens omfang er en hel del større end omtalen i *Danmarks Kirker* (23 sider, ca. 1945), men på en måde kan man anse bogen for at være en ajourføring af den gamle artikel i *Danmarks Kirker*, uden dens snævre rammer. Dispositionen er klar og kapitlerne tilpas korte, men kapitloverskrifterne betoner et andet syn end det rent bygningsarkæologiske. For eksempel behandles de kendte kalkmalerier under overskriften »Det senmiddelalderlige kirkerums indretning og udsmykning«. Det er med andre ord tilstræbt at beskrive kirkens fysiske liv gennem de 800 år i lyset af, hvorledes den har været brugt af menigheden.

Måske har denne synsvinkel betydet en friskhed i beskrivelserne, som når det om kalkmalerierne siges: »*der er langtfra tale om fremragende kunst. Billederne er middelmådige gengivelser af menneskelegemet, af bevægelser og ansigtstyper, af klædedragtens enkeltheder og rummet omkring personerne; men fortælleglæden og sansen for de finurlige detaljer er bestandig til stede*«. Fulgt af 23 siders gennemgang med fine nyoptagelser, enkelte i farver. Alttertavlens beskrives ligeledes indgående: »*et kraftfuldt højrenæssancearbejde fra o. 1600, men fremtræder nu i væsentlig ændret skikkelse og domineres af C.W. Eckersbergs store maleri fra 1829 samt af rammeværkets moderne staffering; sidstnævnte er holdt i en stærk blå farve, suppleret af gråt, rigeligt guld*«. Her kunne man savne en lignende karsk bemærkning som ved kalkmalerierne. Alttertavlen er nærmest blevet groft mishandlet, hvilket ses af et billede, der viser alttertavlens uden Eckersbergs fade maleri. Ejendommeligt nok påpeges det, at den eneste kendte altertavle fra samme værksted står i nabokirken i Søllerød. Den har også fået et nyere sødladent maleri i hovedfeltet, men stafferingen er nærmere originalen.

Kirkens orgler gennem tiderne (siden det første fra 1805) beskrives, så at ikke-orgelkendere også får god besked: »*Man kan måske bedst forstå orglets opbygning ved at forestille sig, at der står et helt orkester oppe på orgelpulpituret, og at dette orkester består af fire forskellige instrumentalgrupper. Disse fire grupper udgør hver især en afsluttet helhed, men er tillige sluttet sammen på en sådan måde, at det er muligt at*

styre dem centralt, idet hver af dem har sit eget klaviatur på spillebordet».

Det giver næsten sig selv, at arkivets leder Jeppe Tønsberg har skrevet om kirkegården og dens monumenter, idet han tidligere har beskrevet kirkegården i 1980, baseret på en registrering i 1979. Det kan overraske, at det samlede antal gravsteder, trods tydelig kraftig udtynding siden den var i aktiv brug, stadig omfatter et skatkammer af i alt 278 monumenter på den særprægede, næsten lodrette kirkegård.

Skulle en lille anke fremsættes, må det være manglen på målepinde ved de meget smukke opmålingstegninger. Illustrationsteksten siger ganske vist 1:300, men reprometoderne i vore dage kan let snyde. Planen af kirken forrest i bogen (s. 17), der har målepind, afslører at målforholdet ikke passer helt (24 meter skal være 8 cm, men er kun 7,95 cm), og opmålingstegningerne side 106-108 holder tilsyneladende ganske samme mål. Det er selvfølgelig bagatelagtigt – men med vore dages fotokopimaskiner, er det godt, at målestokken følger med, når man en dag (mis)bruger kort, planer osv til andre formål. Planen over kirkegården mangler både målforhold, målepind – og nordpil (*»nord til højre«* er ikke helt nok)! Endelig mangler der de mest elementære biografiske oplysninger om forfatterne. Derimod er noteapparatet fornemt. Det kan i mange forhold kan bringe læseren videre – og bevidner skribenternes omfattende kildemateriale.

Lyngby-selskabet har i øvrigt haft kvaler med årbogsnummereringen. Denne sidste har fået årstallene 1995-97. Men i 1996 udsendes (også som medlemspublikation) det mindst fire gange større værk *Lyngby Hovedgade – en registrant over Hovedgadens bygninger*, som det tog to år at skrive. Derfor kom der ikke årbog 1995. Men har man Lyngby-årbøger i normalformatet stående samlet i sin reol, er der nu orden i sagerne igen – forudsat at 1996-årbogen stilles andetsteds (som den professionelle bibliotekar vil gøre: *Hovedgaden* anbringes under 71.64, mens de øvrige findes under 46.4).

Jens Johansen

Ole Raakjær, Erik Lottrup, Birgitte Bech, Peter Bøllingtoft, Viggo Petersen: Sulsted Kirke. Udgivet af Sulsted Menighedsråd, 1996, 88 s., ill.

I Sulsted havde man i menighedsrådet, som så mange steder, længe næret et ønske om at få produceret en bog om kirkens historie. Frem for at overlade opgaven til en enkelt forfatter, eller sammensætte en forfattergruppe efter de forhåndenværende skribenters princip, valgte man

i Sulsted en lidt mere utraditionel løsning, nemlig at lade fire håndplukkede kendere undersøge og skrive om hver deres område. Forfatterne til bogen *Sulsted Kirke* er sognepræst i Sulsted sogn, cand.theol. Ole Raakjær, lokalhistoriker Erik Lottrup, cand.theol. og cand.mag. Birgitte Bech, konservator ved Kalkmalerisektionen, Nationalmuseets Bevaringsafdeling Peter Bøllingtoft, og museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, cand.mag. Viggo Petersen. Et stærkt hold, som det vil ses.

Bogen, der er produceret med støtte fra nationale fonde og lokale donatorer, er nydeligt fremstillet, rigt illustreret med sort/hvid og farvefotos, gamle og nye optagelser. De fine, nye farveoptagelser skyldes især Roberto Fortuna, Nationalmuseet, og Jan Slot-Carlson, Aalborg Historiske Museum. I betragtning af det klassiske format er det med nogen forbavselse man ser, at bogens brødtekst er tospaltet opsat. Spaltevis opsætning kan være meget godt i tidsskrifter og i bøger, hvor formatet betinger en sådan, men i dette tilfælde er opsætningen udtryk for en typografisk uskik, om end det naturligvis kan siges at være en smagssag. Og når vi nu er ved malurten bør det nævnes, at man har glemt at anføre noget så essentielt som udgivelsesår på titelark og i kolofonen.

Bogen indledes med forord af menighedsrådsformand Leif Larsen. Første afsnit er skrevet af Ole Raakjær, der under titlen *»Kirken – af levende stene«*, behandler emner som kirken som museum eller brugsrum, gammeldags eller moderne og livet i kirken. Blandt Raakjærs pointer er, at kirken må turde stille krav, hvis den vil hævde sig som andet end blot et hus, hvor man indleder en fest. Raakjærs afsnit er således på en gang aktuelt og polemisk, og et forsøg på at placere liv og ånd i den bygning, som bogen handler om.

Fra ånd til bygning kommer vi med Erik Lottrups afsnit *»Sulsted Kirke gennem tiderne«*. Lottrup redegør velskrevet og overbevisende for bygningshistoriske hovedtræk, og mere detaljeret om ejerforhold og disses betydning for kirken, og for de spor, som ejerne har sat sig i Sulsted kirke, bl.a. de fornemme epitafier, som nu kun findes i brudstykker, men som kendes fra ældre gengivelser.

Fra den mere generelle, lokale sogne- og kirkehistorie, kommer vi til det mere specielle med Birgitte Bechs store afsnit *»Sulsted Kirkes Kalkmalerier«*. Netop kalkmalerierne er et af de forhold, der gør Sulsted kirke til noget særligt. Her er nemlig ikke tale om romanske eller gotiske kalkmalerier, dvs. katolsk kirkeudsmykning, men om en reformationssamtidig, fuldstændig sammenhængende komposition, med fremstilling af i alt 22 detaljerige scener fra Jesu liv og død. Udsmykningen er udført i 1548, kun tolv år efter reformationen i Danmark, hvilket

netop har forlenet billederne med adskillige interessante aspekter, såvel med hensyn til billedernes teologiske indhold, som de kunsthistoriske problemer og perspektiver, disse rummer. Ud over den præcise gennemgang, herunder påvisning af forlæg m.v., glimrer Birgitte Bechs analyse ved behandlingen af elementer, der skal tilskrives billedernes tilblivelsestidspunkt, nemlig det forhold, at mange enkeltheder i Sulsted kirkes kalkmalerier har et klart katolsk præg. På den anden side er Sulsted-malerierne også utvetydigt reformatoriske. De rummer en tekstnær, kronologisk fremadskriden, dvs. en bibelnærhed i motiv og fremstilling, som betød mere for Luther end for den katolske kirke. I deres anlæg er billederne i Sulsted således både gotiske, katolske, og i den samlede komposition, i den bibelske fortællings fremadskriden, tydeligt reformatoriske. Der er elementer i billederne, som er i modstrid med såvel den katolske som den lutherske kirke, hvilket skyldes at Sulsted-udsmykningen kan karakteriseres som et overgangsfænomen mellem katolicisme og lutherdom. Birgitte Bech kalder udsmykningen kompromissøgende i forhold til den generation, der var vokset op under katolicismen; en interessant konklusion, som gør studiet af billederne perspektivrigt.

Århundrederne går ikke sporløst hen over bygning og bemaling. I Sulsted kirke var skaderne efterhånden så omfattende, at man i begyndelsen af 1990'erne fik lavet et restaureringsforslag. Det efterfølgende store restaureringsarbejde, er beskrevet af Peter Bøllingtoft i afsnittet »Restaurering af kirkens kalkmalerier fra forrige århundrede og frem til 1995«. Det er en god, og i dette tilfælde oplagt idé, at lade konservatoren selv komme til orde. Her bliver det i en velskrevet opsats, der – som titlen siger – tillige angiver kirkens restaureringshistorie i de seneste godt 100 år. Dette er naturligvis interessant for Sulsted kirkes vedkommende, men også som generel restaureringshistorie betragtet.

Bogen afsluttes med afsnittet »Inventaret« af Viggo Petersen. Sulsted kirke har et fornemt inventar, for størstedelens vedkommende bekostet af Styge Høg til Vang, og fremstillet af Aalborg-håndværkere omkring år 1600, hvilket forfatteren med sit store kendskab til området og perioden dokumenterer. Stykke for stykke gennemgås og forklares kirkens inventar, fra den imponerende renaissancealtertavle og den fine døbefont af træ, til lysekroner, fattigblok og salmenummertavler, på den måde, der er så typisk for Viggo Petersens kirkehistoriske arbejder: Teksten er velskrevet og indeholder et væld af oplysninger, som kun findes frem ved grundige og tidkrævende kildestudier. De mange detaljer til trods mister man på intet tidspunkt overblikket. Analysen og fremstillingen af Sulsted kirkes inventar er klar og afrundet, og udgør en smuk af-

slutning på bogen. Sulsted kirkes kalkmalerier kan betyde, at man overser kirkens øvrige fortrin; alene inventaret gør Sulsted kirke et besøg værd.

Skønt de fire forfatters bidrag er vidt forskellige i tilgangsvinkel, indhold og form, er bogen blevet et helstøbt arbejde, hvilket dels skyldes, at forfatterne kan deres kram, dels at Sulsted kirke i særlig grad er karakteriseret ved skiftende epokers nedslag, som behandles udførligt af de respektive forfattere. Metoden er ikke ufarlig, og kan ende som en række torsoer, men i Sulsted har man fået sammenhæng i tingene. Har man således ønsket og midlerne til at få skrevet en monografi om sin lokale kirke, men ikke en enkelt forfatter, som magter at påtage sig opgaven, da kan det være en farbar løsning at gøre som i Sulsted, nemlig med – må man formode – lidt tålmodighed finde frem til folk, der kender de enkelte emnekredse, og så få de forskellige bidrag til at gå op i en helhed, såvel ved redaktion af bogen, som ved de enkelte afsnits anlæg og ved forfatterens professionalisme. Bogen om Sulsted kirke viser, at det kan lade sig gøre.

Henrik Gjøde Nielsen

Jens Velle (red.): Braut 1. Nordiske vejhistoriske studier. Udgivet af Dansk Vejmuseum i samarbejde med Finlands Vægmuseum, Norsk Vegmuseum og Vägverkets Museum, Sverige Viborg 1996, 256 s., ill. Kan også købes gennem Dansk Vejhistorisk Selskab, 200 kr.

I 1993 fejredes 200-året for vejforordningen af 13. december 1793. Den var led i det reformarbejde, som blev gennemført i 1780'erne og 1790'erne under ledelse af Rentekammerets chef Chr. Ditlev Reventlow, og som jo bl.a. også omfattede landboreformerne. Vejforordningen af 1793 udstak varige rammer for det danske vejvæsen bl.a. gennem opdelingen af vejnettet i hovedlandeveje, landeveje og biveje. Lejligheden fejredes med et symposium arrangeret af Dansk Vejmuseum i samarbejde med vejmu-seerne i andre nordiske lande. Det er de 17 indlæg fra symposiet, som nu foreligger i form af en publikation. Tanken er med dette bind at indlede en vejhistorisk skriftrække, som på skift skal udgives af de nordiske vejmu-seer. Stafetten er gået videre til Norge. For projektets overlevelse må vi håbe, at vejmu-seet kan genoprettes, inden turen næste gang kommer til Danmark. Dansk Vejmu-seum, som var stiftet i 1991, gik nemlig i 1995 i betalingsstandsning, og dets samlinger er depo-

neret. Dette er baggrunden for, at det er Dansk Vejhistorisk Selskab (oprettet i 1982), som står for distributionen.

Vejhistorie har haft mange dyrkere i Danmark og berører emner inden for topografi, teknik og logistik og inddrager såmænd også arkæologi, sproghistorie, forvaltningshistorie og kulturhistorie. Blandt bindets emner er vejhistorisk forskning i Finland og Norge, vejadministration på overordnet plan i Danmark og Sverige, enkelte vej- og broanlægs historie og milepæle i flere nordiske lande. Tidsmæssigt spænder bidragene fra fhv. vejdirektør Per Milners skildring af danske motorveje og til arkæologen Georg Kunwald redegørelse for sine nu klassiske undersøgelser af oldtids- og middelalderanlæggene ved Broskov i Sydsjælland. Øvrige danske bidragydere er Kirsten-Elisabeth Høgsbro og Jens Vellev, der skriver om broer, Jens Johansen, der skriver om milepæle, Steffen Elmer Jørgensen, som skildrer den franske vejingeniør Marmillods fortrædeligheder i dansk tjeneste i 1770'erne, og tidligere formand for Dansk Vejhistorisk Selskab Morten Ludvigsen, som på baggrund af den franske konges mislykkede flugt i sommeren 1791 giver et rids af det franske postvæsens og ruternes daværende virkemåde. Derved yder han bindets eneste trafikhistoriske bidrag.

Navnet *Braut* er oldnordisk for vej, der er ryddet eller brudt gennem terrænhindringer. I denne betydning er ordet endnu levende i vestnordisk. Forskelle i natur mellem Danmark og de øvrige nordiske lande har selvsagt præget vejteknikken og vejadministrationen i landene forskelligt, men forskellene er jo nok et studium værd. Det er sprogforskeren Allan Karker, som forklarer ordet *Braut* og andre ord udi det trafikale. Som navn til en skriftserie under etablering er navnet egentlig ganske velvalgt.

Michael Hertz

Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870, bind 2. Udgivet af Århus byhistoriske Udvalg, 1997, 378 s., ill. 400 kr.

En gammel by er Århus, og som stiftsby og amtmandssæde har byen hørt til blandt de mere betydende i riget; men i hovedparten af perioden, som behandles i dette bind af byhistorien, stod Århus i folketal tilbage for jyske stæder som Ålborg og Randers, og Århus kunne ikke true Odense på rangen som Danmarks næststørste by. Fremstillingen indleder med byens skrantende vækst efter Den store nordiske Krig og slutter på det tidspunkt, hvor Århus er rykket op på pladsen som Jyllands største by og snart skulle indtage pladsen som den største i Danmark ef-

ter hovedstaden. Ikke mindst en solid fremgang i byens handel førte til stærk vækst i det 19. århundrede men også den trafikale udvikling i forbindelse med anlæggelsen af den jyske jernbane har haft indflydelse. Nyt for anmelderen er, at Århus før Den store nordiske Krig havde en betydelig handelsflåde – i år 1700 den største af kongerigets provinsbyer. Krigens tab og en erhvervspolitik, som begunstigede København, satte Århus tilbage.

Læsere af de allerede udkomne bind af byhistorien vil genkende den slagfaste disponering af stoffet i de fire gennemgående temaer: Byens rum, byens mennesker, byens liv og byens styre. Tematiseringen forløser fremstillingen godt også i dette bind. Man føres godt rundt i tid og stof og kan iøvrigt glæde sig over, at Århus har et aktivt lokalhistorisk miljø, og at forfatterne til bindet kan vælge skønsomt blandt frugterne af ældre forskerflid. Desuden giver den indforståede brug af gade- og firmanavne udenbys læsere fornemmelsen af næsten at være optaget i det gode selskab.

I et indledende og meget velstøbt afsnit om byens rum blænder arkitekt Bue Beck op med billedet af det krigshærgede land i 1720 og lader os følge ændringerne i topografi, byplan og arkitekturhistorie gennem de næste 150 år. Afsnittet om byens mennesker er delt mellem Thomas Bloch Ravn, som tager sig af »Befolkningsforhold og mennesker«, og Birgitte Kjær, som skriver om »Sociale forhold og det daglige liv«. Lokalhistorie kan bl.a. gå på at eksemplificere udviklingens generelle træk i udviklingen gennem lokalt materiale, og det sker i Thomas Bloch Ravns afsnit med temaer, som også spores i Erik Korr Johansens senere afsnit om næringslivet. Individualisering og fri konkurrence afløser laugstidens solidaritet og egalitet; kapitalistisk tænkemåde indføres, og standssamfundet omstøbes. Birgitte Kjær går tæt på, lader os lugte til byen og udnytter skiftearkivalier til at kigge i folks dragkister.

I det tredje hovedafsnit tager arkivar Erik Korr Johansen sig af »Næringslivet«, arkivar Ib Gejl skildrer veloplagt »Kultur og fritid«, herunder biedermer-livet i de musikalske og dramatiske foreninger og klubber. Embedsfamilier og det ikke ubetydelige militære element i form af garnisonerede officerer bidrog aktivt til byens selskabsliv. Henning Spore Nielsen slutter denne del af fremstillingen med en udførlig redegørelse for købstadens uddannelsessystem. Fatigskolens, borgerskolens, private institutters og latinskolens personale vises os i glimt. I kredsen af udmærkede hædersmænd savner jeg dog et portræt – af lægen J.R. Hübertz, som under sit Århusophold indsamlede og siden publicerede tre bind *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus* (1846) og dermed ydede stærkt og tidligt bidrag til studiet af byens historie.

I det allersidste afsnit om byens styre fører overarkivar Henrik Fode ikke bare købstadens men også sognekommunernes og amtets embedsapparat frem for læseren. Selvstændige og ikke ganske uegennyttige var de storborgere i Århus, som i 1700-tallets første årtier udfyldte posten som magistratspersoner. I 1740 nærmest gennemtvang stiftamtmand Jacob Benzons, at borgmestre og råd i Århus delte magten med et nyt institut, de eligerede borgere. Enkelte købstæder havde fra middelalderen bevaret et sådant repræsentativt organ, i andre byer herunder Århus indførtes det altså under enevælden. Med tiden fik de eligerede borgere stigende indflydelse, mens de borgerligt besatte borgmester- og rådmandsmeder aftog i betydning og tal og henimod år 1800 afløstes af professionelle juridisk uddannede og kongeligt udnævnte embedsmænd. Den historie kendes også i andre byer. I 1837 indførtes valgte borgerrepræsentanter, som igen i 1868 afløstes af en kommunalbestyrelse. Foruden stiftamtmand, biskop og garnison var Århus sæde for et toldkontor og fra 1837 for Nationalbankens jyske bankkontor; og også disse statslige institutioner i byen får et kort ord med på vejen.

Bindet er velillustreret, læsningen byder på appetitlige oplevelser. Jeg synes, vi har fået en god og moderne byhistorie ud af anstrengelserne.

Michael Hertz

Henning Poulsen (udg.): Skonnerten Skibladner af Rødvig. Beretninger fra en skipper og hans familie på Stevns, Østsjællandss Museumsforening, 1997, 100 s., ill., 160 kr.

Mange lokalhistoriske arkiver og museer yder en fortjenstfuld indsats blandt andet på publikationsfronten. Et fint eksempel er bogen om Jens Peter Nielsen (1853-1942), hans familie og lokalsamfund på Stevns. Det nydelige værk består – foruden udgiverens kompetente introduktion – af fire dele: For det første Jens Peter Nielsens erindringer om sit liv i perioden fra 1853 til 1924, for det andet hans dagbog fra et togt som værnepligtig på korvetten *Dagmar* til Middelhavet 1875-1876, for det tredje en af hans døtres erindringer om barndomshjemmet og slægten, samt for det fjerde en anden datters ganske korte højskolestil om en rejse med faderen på hans skib i 1908.

Alt i alt giver bogen et godt og spændende indtryk af familiens nøjsomme tilværelse og især af familiefaderens liv til søs. Efter konfirmationen kom han ud som sejlskibskarl hos lokale bådførere i fart med kridt fra Stevns Klint til

København, Køge og Præstø. Allerede som nitteårig købte han sig imidlertid sin egen dæksbåd *Marie*, som i kridtfarten gav en pæn indtjening. I 1881 kunne Jens Peter Nielsen lade sig bygge en jagt og give den navnet *Skibladner* (efter de gamle guders vidunderlige skib, der var bygget af dværge og både kunne sejle over havet og gennem luften og endda klappes sammen efter brug). Jagten kunne med fordel laste den anden lokale eksportartikel kugleflint; men efterhånden gik Nielsen over i almindelig blandet fragtfart i hele Østersøen og de indre danske farvande med korn, olie, tømmer, stensalt, byggesten, sukker, cement og så videre. Nettoindtjeningen var ikke ringe. Skønt han ingen navigationseksamen havde, gik det godt, og han fik i 1890 bygget en skonnert på 44 bruttotons, som fik det gode navn *Skibladner*, og som gik i samme blandede fragtfart blandt andet med singels til det nye rådhus i København. I 1902 fik han atter bygget sig en ny *Skibladner*, denne gang en skonnert på 54 bruttotons.

Med beskrivelsen af disse fartøjers fart gives i virkeligheden en udmærket gennemgang af de mindre sejlskibes vilkår i en periode, som var karakteriseret ved overgangen fra sejl til damp – selve fartøjerne, livet ombord, kampen om givtige fragter, længselen hjem, økonomien i erhvervet, relationerne mellem sø og land og så videre.

Jens Peter Nielsen var hjemme hver vinter, når skibet var lagt op, og efterhånden kom der ni børn i familien, så der måtte også investeres i bygning af et nyt hus i Rødvig. I 1913 gik han i land og etablerede sig som skibsmægler der i byen – på et gunstigt tidspunkt, hvor konjunkturerne for neutral dansk søfart snart gik på himmelflugt. Han var med til at starte et lokalt søassurancekompagni og var i det hele taget et aktivt medlem af lokalsamfundet.

Stevnske læsere vil givetvis sætte pris på beskrivelserne af lokale forhold og ikke mindst på de mange illustrationer, som viser hvordan egen og dens beboere så ud omkring 1900. Af mere generel interesse er bogens konkrete beskrivelse af typisk dansk småskibsfart fra 1860'erne til 1910'erne.

Erik Gøbel

Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844. Odense Universitets Forlag, 1997, 293 s., 200 kr.

Anders Enevig har netop udgivet andet bind i en serie på i alt fire bind, som har til formål at udgøre en registrant over gøgl og cirkus i Odense inden for perioden 1640-1940. Enevig har skrevet adskillige bøger om gøgl og cirkus, bl.a. tre-

bindsværket *Cirkus i Danmark*. Tillige har han igennem en årrække været passioneret samler af cirkushistoriske ting og arkivalier. En god del af sin store private samling har Enevig efterhånden afleveret til offentlige institutioner som Stadsarkivet i Odense, Det Kongelige Bibliotek, Dansk Folkemindesamling, Cirkusmuseet i Rold og Nationalmuseet.

Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 indeholder et kort forord med bl.a. Enevigs syn på den overordnede cirkushistoriske udvikling. Derefter følger samtlige annoncer og avisartikler, som har været bragt i *Odense Avis* og *Odense Stiftetidende* om gøgler- og artistoptræden inden for perioden 1826-1844. Bogen afsluttes med litteraturliste, billed- og personregister.

Det er en trykt materialesamling, som er blevet til på baggrund af Enevigs gennemgang af tidens aviser, og som sådan vil bogen kunne udgøre et værdifuldt værktøj ved fremtidig forskning inden for emnerne gøgl og cirkus. Især det samlede værk på fire bind vil kunne få betydning for belysningen af den cirkushistoriske udvikling gennem 400 år.

Udgivelsens almene interesseværdi ville dog være blevet betydelig forhøjet, hvis Enevig – eller måske en historiekundig medforfatter – indledningsvis havde indføjet et lille afsnit om den lokalitet, som materialesamlingen udspringer af, nemlig 1800-tallets Odense og byens ca. 9000 indbyggere, som købte aviserne og så de rejsende folks optræden. Men ét er den almene formidling, noget andet et brugbart forskningsredskab. Set på denne baggrund har bogen dog også et par små skønhedspletter. I forskningsøjemed ville det f.eks. være ønskeligt, at bogen indeholdt et sted- og sagregister. Ikke desto mindre er der dog tale om endnu et værdifuldt bidrag til den fremtidige forskning i cirkushistorie, som vil være Enevig tak skyldig i mange sammenhænge.

Susanne Lisewski Svendsen

Kerstin Arcadius: Museum på svenska. Länsmuseerne och kulturhistorien. Nordiska museets förlag 1997, 329 s.

Det er en meget spændende og meget velskrevet bog, som Kerstin Arcadius har barslet med – en bog, hvis danske modstykke er stærkt savnet.

Museum på svenska undersøger gennem fem punktstudier de svenske länsmuseers historie fra 1950'ernes midte og frem til 1939, inspireret af Fernand Braudels tre niveauer i historien: hændelserne, konjunkturerne og strukturerne (la longue durée). De fem punktstudier dykker ned i Örebro 1906, Växjö 1870, Göteborg 1906, Västerås 1924 og Stockholm 1933 og begynder

hver med en begivenhed, som tegner nogle afgørende tendenser i tiden. Forfatteren gør opmærksom på, at der ikke er tale om absolutte periodiseringer, men bidrag til en tidsstruktur, bygget på det, som forfatteren opfatter som »görandets dominerande inriktning«, en aflæsning af virksomhedens konjunkturer, kondenseret i de aktive verber: pleje, samle, ordne, organisere og konsolidere.

Museumsfænomenet er opstået i kølvandet på de moderne samfund og forskellene mellem Danmark og Sverige er på dette punkt formentlig ikke store. Indtil 1. fase af Danmarks industrialisering 1850-1920 tog fart, bestod den danske bykultur af residensstaden København og en række købstæder; en struktur, som var uændret stort set siden middelalderen. Specielt i første halvdel af dette århundrede gennemgik de danske byer en voldsom udvikling i form af øget bebyggelsesgrad, saneringer, øget trafik og industriel vækst, sammenfaldende med begyndelsen og fremvæksten af museumsvesenet og fortidsmindebevareningen, som for alvor tog fart i århundredets første årtier. Det er karakteristisk, at Arcadius' bog tager sin begyndelse i 1857 med jernbanens komme til Örebro.

Det er netop denne fundamentale dobbeltsidighed, der er bogens udgangspunkt: at museer grundlæggende er et moderne fænomen, og at den modsætning mellem det moderne og det traditionelle, som er knyttet til museumsfænomenet, er et produkt af det moderne, forstået som et behov for noget historisk, vedvarende, kontinuerligt og gammelt. Nøglebegreberne for Arcadius er permanens eller varighed og deltagelse. Permanens blev et nøglebegreb i og med, at truslerne mod det, der var, antog såvel fysisk karakter (forfald eller ødelæggelse) og mental karakter (at det blev glemt). Deltagelse blev et andet nøglebegreb, fordi arbejdet med de tidligste museer og fortidsminder inden professionaliseringen af dette arbejde opbød mulighederne for nye sociale tilhørsforhold og fællesskaber.

Arcadius kommer godt og velskrevet rundt om forholdet mellem tekst og genstande, opkomsten af termen *kulturhistorie* som en adskillelse fra den etablerede disciplin historie, professionaliseringen af museumsvesenet, der tager sin spæde begyndelse i Göteborg i 1906 med dannelsen af Svenska Museiföreningen, forholdet til kunsthistorien, den øgede prioritering af arbejdet med fortidsminderne, udviklingen af feltarbejdet, og forholdet mellem museumsgenstand og fortidsminde. Hun har desuden undervejs flere tankevækkende pointer, såsom gamle brugs-genstande, der oplevede en transformation fra at være ragelse («skräp») til at blive museums-genstande, eller påpejningen af sammenknytningen mellem museerne og varesamfundet, hvor de store udstillinger fik form af at være fremvisning af varer.

Arcadius berører derimod ikke refleksionen over kulturhistorien. Der sker jo det interessante herhjemme, at centralt placerede, professionelt uddannede museumsfolk sideløbende med museumsudstillingerne, arbejdet med fortidsminderne, arkivalier og fotografier begynder at reflektere over kulturhistoriens metode og genstand. Det er formentlig en udvikling, der skal ses parallelt med professionaliseringen af museumsvæsenet – og heriblandt skal nævnes et navn som Hugo Matthiessen, ansat ved Nationalmuseet i fire årtier, der allerede på et tidligt tidspunkt begynder at reflektere over kulturhistoriens metode, terminologi og genstand og i løbet af en længere årrække udgiver flere byhistoriske analyser, overvejelser af forholdet mellem landskab og kultur og nogle etnologisk prægede helhedsanalyser (som f.eks. *Middelalderlige Byer*, 1927, *Viborg Veje*, 1933 eller *Limfjorden Fortøninger og Strejflys* fra 1936).

Arcadius påpeger, hvilket er ganske rigtigt, at der i Sverige som sådan ikke var noget centralt museum, der fastlagde et fælles museumsbegreb. Både i Danmark og Norge blev museerne derimod et begreb, skabt i relation til centrale forbilleder; i Danmark spillede Nationalmuseet en afgørende rolle. I Sverige fandtes Artur Hazelius' folkemuseum Skansen, men det var ikke i den forstand Nationalmuseum. Det kan muligvis have spillet en rolle. I Danmark har tilstedeværelsen af et centralt placeret, professionelt uddannet museumsmiljø i København givetvis haft en medindflydelse på det forhold, at man begyndende reflekterer over, hvad man gør, hvorfor man gør det, og hvordan man gør det. Men det undskylder stadig ikke Arcadius, som med sin bog er med til at fastholde, at museumsvæsen er en praktisk disciplin uden nærmere teoretisk eftertanke. Det er jo ikke kun udviklingen, der har sat dagsordenen for museerne; museerne har jo også selv været med til at sætte og bestemme dagsordenen.

Det er dog kun en lille skønhedsplet på en ellers god og velskrevet bog, hvis danske sidestykke stærkt savnes. Herhjemme mangler der grundlæggende analyser, for eksempel af Nationalmuseets rolle i forhold til de lokale museer. Niels Løgager Nielsens *Den højstegne lokalfølelse*, Århus 1986 er en udmærket analyse af forholdet mellem Nationalmuseets 1. afdeling og de lokale museer, og undertegnede har i et speciale fra 1995 *Købstad og kulturlandskab. Centrale temaer i Hugo Matthiessens museale virksomhed og kulturhistoriske forfatterskab. Bidrag til en afklaring af begrebet »dansk kulturlandskab«* fra Aarhus Universitet kort berørt forholdet mellem Nationalmuseets 2. afdeling og de lokale museer i første halvdel af det 20. århundrede. Gyldendals Danmarks historie bd. 10, *Historiens Historie*, København 1992, lapper en del af hullet, men er kun en oversigtsfremstilling. Jør-

gen Jensens bog *Thomsens Museum. Historien om Nationalmuseet*, København 1992 slutter sin gennemgang af Nationalmuseets tidligste historie i 1850'erne. Men for det 20. århundredes vedkommende er der faktisk – stort set – ingenting.

Holger Rasmussens *Dansk museumshistorie* fra 1979 er en traditionelt anlagt kronologisk beskrivelse af dansk museumshistorie, og det er udmærket gjort. Men det er – nu snart tyve år efter – på tide, at vi på dansk grund får en grundlæggende analyse af »museum på dansk«, der som Kerstin Arcadius forholder museerne til centrale begreber om modernitet, genstande, fortidsminder og arkivalier, funktionalitet og æsteticitet, menneskets erobring af sin egen historicitet, varighed og deltagelse – og også gerne til den begyndende refleksion over kulturhistoriens metode og genstand. Der eksisterer ingen samlet behandling af emnet herhjemme, og det er et højt forsømt område.

Helga Mohr

Jacob B. Jensen (red.): Søren Knudsen: Lykkelig jeg der så det ... Rejsedagbøger 1899-1903. Glud Museums Forlag 1997, 388 s., ill., 348 kr.

Tiden omkring år 1900 er særdeles vigtig i en dansk kulturhistorisk sammenhæng, og med god grund er der i disse år kommet en fornyet interesse for de kulturhistoriske museer, der så dagens lys på begge sider af århundredskiftet. De fik nemlig indflydelse på historiesyn og national selvforståelse op i vor egen tid, og det har bl.a. af den grund betydning at komme bag om de holdninger og indtryk, der førte til museumsdannelsen. Initiativtagerne til de nye lokal-museer var tit selv lærde i museumssammenhæng, men vidende fra rejser og anden faglig uddannelse. Søren Knudsen, der i 1912 stiftede Glud Museum syd for Horsens, var den type. Han var håndværker, maler, men fra dreng historisk interesseret, og da han som godt 20-årig omkring århundredskiftet drog ud i verden, skrev og tegnede han flere hæfter fulde af sine indtryk. De er lykkeligvis bevaret og nu udgivet af Glud Museum som en overordentlig smuk og indbydende bog. Den er fuld af Søren Knudsens skitser og farvelagte tegninger. Det er ikke stor kunst, men billederne virker sandfærdige, og de er i sig selv en spændende kilde til byggekik, landskaber og folkeliv i et stykke af tidens Europa.

Museumsinspektør Jacob B. Jensen har skrevet en udmærket indledning til rejsedagbøgerne og leder derved læseren på vej til Søren Knudsens væsen og verden. Dagbøgerne var ikke beregnet til udgivelse. Det er deres styrke, og det

der giver det autentiske præg. Vi hører om den rå soldatertjeneste til søs i 1899 på fregatten *Sjælland*, og derefter om rejsen på valsen til Tyskland, Frankrig og Schweiz 1900-02 og atter om nye Tysklandsture 1902-03. Inden man kaster sig ud i selve dagbøgerne, ved man, at der venter besøg på verdensudstillingen i Paris 1900 og på mange museer. Der er begejstring for borge og byer i Tyskland, men undervejs også for danske oldtidsminder. Man ved, at man kommer i selskab med et romantisk og følsomt ungt menneske. Det vidner f.eks. stemningsbilleder fra yndlingsbyen Basel oktober 1900 om. Bogens titel er et citat derfra. Dagbøgerne indeholder også fine beskrivelser af de sociale og arbejdsmæssige vilkår for en svend på valsen, ligesom man får indblik i de følsomme venskaber blandt unge mænd alene i den store verden. Søren Knudsen bliver forlovet inden dagbogen slutter, men lige op til den tid er det ellers én bestemt ung mand fra hjemegnen, han kalder sin elskede og som giver ham søvnløse nætter. I indledningen omtales hans sortsyn og religiøsitet, hvorimod den undertrykte seksualitet, som dagbogen også afspejler, ikke nævnes.

Selv om det først er flere år efter hjemkomsten fra valsen, at Søren Knudsen åbner museum, er det som om sporene allerede lægges ud i rejseårene. Trods perioder uden arbejde og et forfærdeligt besvær med at få ting sendt hjem, samler han ivrigt gamle bøger og ting på rejsen, og han er klart gladest, når han har fred for malerhåndværket, så han kan bruge tiden til tegning af gamle huse og effekter. Men han er også optaget af alt det moderne, folk gerne ville se. I Hamborg bemærker han et Tyroler-panorama, og på verdensudstillingen i Paris 1900 nævnes de store bygninger og elektriciteten. Ganske vist er det de historiske huse i »nationernes gade«, han vender tilbage til, men panoramaet over Marsmarken set fra Eiffeltårnet får han også med i dagbogen, og efter at have tilbagelagt Petit Palais med fransk kunst og kunstindustri fra A til Z noteres »Ak, hvor herligt at se de mange kunstige ting«. Herved forstod han dog især fint håndværk i historisk stil, og han er langt fra den Johannes V. Jensen, der fra samme udstilling skrev om maskinernes »klodelyd« og det rullende fortov. For Søren Knudsen var det ikke maskinafdelingen, men den danske maleriafdeling med bl.a. Anna og Michael Anchers motiver fra Skagen, der stod som højdepunktet. Det var her perspektivet på det kære Danmark kom frem: »Det er underligt at skulle langt bort for at få noget at se fra hjemmet, der er rigtigt smukt«. Flere steder i dagbøgerne skrev han om at stikke af til Amerika, men rejserne i Europa havde tydeligvis allerede sat det nationale i relief, og det blev senere udmøntet i det lokale museumsarbejde, der varede ved frem til hans død i 1955.

Søren Knudsens rejsedagbøger kan læses

som en prolog til dette arbejde, men de har også i almindelighed interesse ved billederne af, hvad Europa ved den tid bød sig til med for en ung mand på valsen. Man kunne have ønsket sig et register og et kort over rejseruterne, men der er ellers grund til at ønske udgiveren tillykke med udgivelsen af et spændende materiale i en smuk form.

Margit Mogensen

Flemming Just, Carsten Porskrog Rasmussen og Ib Gejl: Fra købmandsgård til koncern. Korn- og Foderstof Kompagniet 1896-1996. Erhvervsarkivet, Århus 1996, 436 s., ill.

Det store privatejede firma inden for dansk foderstofhandel, Korn- og Foderstof Kompagniet KFK, har sikret sig et par gode aktieposter i moderne dansk erhvervshistorie. Ved dets 75-års jubilæum lod man de to arkivarer ved Erhvervsarkivet i Århus, Ib Gejl og Chr. R. Jansen skrive en 470 sider lang historie om kompagniets placering i dansk foderstofhandel *Korn, købmænd og kornkompagni*.

Nu, 25 år senere, har man lagt en lige så tung og stofmættet bog frem for offentligheden gennem en ny, flot udstyret jubilæumspublikation. Den er redigeret af veteranen Ib Gejl, som også har præsteret en godt 60 sider lang sammenfatning af kompagniets historie frem til 1960. Som grundlag herfor har han brugt bogen fra 1971, men nægtes kan det ikke, at der er tale om en temmelig hård beskæring af stoffet, ikke mindst i Chr. R. Jansens del (1914ff.). Omvendt er der foretaget enkelte ændringer og tilføjelser i grundteksten.

Perioden 1960-96 er delt mellem forskningsleder Flemming Just fra Sydjysk Universitetscenter og Carsten Porskrog Rasmussen, Institut for Grænseregionsforskning/Historisk Institut, Aarhus Universitet. De har delt stoffet mellem sig på den måde, at Flemming Just har taget sig af kompagniets almindelige historie, medens Porskrog Rasmussen følger dets udfletning i datterselskaber og detailforretninger.

Der er med andre ord tale om en heljysk affære, som også svarer til KFK's forankring i den østjyske muld. Men man skal lægge mærke til undertitlerne i de to værker. 75-årsbogen har som undertitel *Korn- og foderstofhandelen i 1880'erne - 1960'erne*, medens perspektivet i den nye snævres ind til *Korn- og Foderstof Kompagniets 1896-1996*. Og sandt er det, at 1996-bogen mest handler om KFK, selv om en Flemming Just naturligvis ikke vender ryggen til vinduet ud mod den omgivende verden. Tværtimod bestræber han sig på at se KFK i dens samspil

med dets konkurrenter, privat- som andelsejede.

Her øjnes imidlertid kun to, nemlig det privatejede Superfos og andelsselskabet Dansk Landbrugs Grovvarereselskab, DLG, fordi de tre tilsammen så tidligt som i 1979 sad på næsten halvdelen af den samlede detailomsætning i foderstoffer og 3/5 af produktionen af foderblandinger. Derved kommer historien mest til at handle om det til tider indædte konkurrenceforhold mellem de tre. Især har tvekampen Superfos – KFK i 1975 lokket Flemming Just frem som vor udsendte, veloplagne korrespondent. Superfos ville da foretage en såkaldt »fjendtlig overtagelse« af konkurrenten, men endte med at stå og vifte med en ubrugelig aktiepost på godt 100 mio. kr. Omvendt søgte KFK bistand hos gødningsgiganten Norsk Hydro, men endte med at blive slugt af denne. I al fredsommelighed, må man vel med Flemming Just sige. Ikke desto mindre er det ærkedanske KFK med dets bekendelse til den fornemme A. P. Møller-stil norsk domineret – i 1995 62% af aktierne mod 26% til (danske) pensionskasser m.v.

KFK har i vor tid fortolket sin formålsparagraf meget bredt og følgelig engageret sig i en række aktiviteter, blot de på en eller anden måde betød øget forbrug af foderstoffer og gødning. Porskrog Rasmussen er her en meget vidende omviser i dette myldrende univers, hvor titusinder af tons fodermidler kastes i grams til kyllinger, ørreder og andre former for »husdyr«, som for fjerkræets vedkommende ofte endte livet i KFK-dominerede fjerkræslagerier. Desuden spiller KFK en meget aktiv rolle i vor anden kornsalgsperiode efter den dramatiske vending i 1974, hvor Danmark efter næsten 100 års status som decideret kornimportør på ny skulle sælge mere korn end det købte.

Det er en lidt lukket omend godt fortalt historie, vi her får serveret. Der bliver ikke i noterne refereret til »fremmed« dvs. københavnerdansk litteratur om danske landbrugsforhold, og det er en mangel. Man kan omvendt hævde, at der her kortlægges et område, der kun sporadisk er behandlet i den ikke-jyske litteratur. Flemming Just har i sin debatanmeldelse af *Landboforeninger i 200 år (Fortid og Nutid 1994:3, s. 273ff.)* beklaget sig over, at han var ved at kløjs i for mange EHP-henvisninger. Men hvem sidder nu med aben?

Erik Helmer Pedersen

John T. Lauridsen (red.): *Det illegale Land og Folk januar 1945 – 5. maj 1945. Med register til det illegale Land og Folk 1941-1945*, Det kongelige Bibliotek, 1997, 105 s., 125 kr.

Da tyskerne besatte Danmark i 1940 kom det ikke til noget indgreb mod kommunismen her, sådan som det skete andre steder. DKP kunne fortsat udgive deres dagblad *Arbejderbladet* og ugebladet *Ugens Ekko*. Men med det tyske overfald på Sovjet den 22. juni 1941 måtte DKP gå under jorden. Allerede i juli 1941 udsendte DKP imidlertid illegale flyveblade og løbesedler. Den 20. august kom den første større illegale tryksag fra partiet. Den hed *Danske Toner* og var – kamufleret som et sanghæfte – den tale Aksel Larsen ville have holdt i Folketinget i anledning af vedtagelsen af loven, som kriminaliserede kommunistisk virksomhed – i strid med grundloven. Den 5. oktober 1941 kunne DKP udsende første nummer af *Politiske Maanedsbreve*, det blad som fra marts 1942 skiftede navn til *Land og Folk*. Det udkom siden da en gang om måneden indtil februar 1944, hvor det begyndte at komme oftere.

I betragtning af omfanget af politiets indgreb mod partiet var det intet mindre end fantastisk, at DKP allerede tre en halv måned efter illegaliseringen havde så meget check på forbindelseslinjer og apparat, at man kunne udgive et landsdækkende blad. Systemet var enkelt: bladet blev redigeret i København på grundlag af indberetninger fra de lokale afdelinger og på grundlag af nyhedskilder fra udlandet (aflytning af radio, illegale informationer mv.). I København blev bladet fremstillet i op til 20 kopier, som med kurér blev bragt til lokale trykkere. Disse trykkere skrev bladet på stencil og dupliserede det lokalt nødvendige oplag eller satte det i bly og trykte det i plantryk.

Vi ved en hel del om omfanget af disse lokale udgaver, fordi Helge Tønnesen fra Det kongelige Bibliotek i årene efter krigen gjorde en kæmpeindsats for at indsamle og registrere de illegale blade og bøger. Ifølge Leo Buschardt, Albert Fabricius og Helge Tønnesens *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940-1945*, som Det kongelige Bibliotek udsendte i 1954, udkom der 25 lokale udgaver af *Land og Folk*. Børge Houmann var DKPs ildsjæl i hele dette apparat. Han opgav i *Frit Danmarks Hvidbog* (bd. 2) i 1946, at det samlede oplag for disse lokaludgaver de sidste par krigsår lå mellem 120.000 og 130.000 eksemplarer. *Land og Folk* var ikke det eneste DKP-blad, der udkom. Der udkom også lokalt redigerede blade. Dertil kommer, at DKP havde meget store aktier i bladet *Frit Danmark*, som sammen med *Land og Folk* var det største illegale blad. I det samlede illegale mediebillende står det kommunistiske bladarbejde kort sagt meget centralt, og *Land og Folk* er derfor én af de helt centrale kilder til tiden 1941-45.

Det var således en central opgave Børge Houmann tog fat på i 1979, da han for forlaget Zac redigerede de første fire bind af *Det illegale Land og Folk*. Han udvalgte de relevante udga-

ver, som skulle reproduceres og de andre tryksager, som måtte med i udgaven som supplement. Det var nemlig sådan, at de lokale udgaver afveg fra hinanden. Ikke kun som følge af afskrivningsfejl, men også på grund af aktiv indgriben fra de lokale folk. Det var Børge Houmann magtpåliggende, at denne autoritative udgave var identisk med det, som partiledelsen havde udgivet. Midt i sit gigantiske arbejde med sin Martin Andersen Nexø-biografi tog den gamle mand sig tid til dette tidrøvende arbejde. Og det blev et standardværk, som ethvert velassorteret bibliotek måtte have. Et sidste og afsluttende bind, hvortil Houmann ville have skrevet et efterskrift – om bladets historie må man tro – og hvori der skulle være et register til alle fem bind, kom imidlertid aldrig. Houmann kunne ikke komme overens med sin forlægger og afbrød samarbejdet.

Det er derfor et prisværdigt initiativ Det kongelige Bibliotek satte i værk i anledning af 50-året for befrielsen at udsende det manglende femte bind. Det er bibliotekets forskningschef John T. Lauridsen, der har redigeret bindet og forsynet det med et register til alle fem bind. Houmanns efterskrift må vi desværre undvære. Og dog er vi glade for, hvad vi har fået. Bind fem er blevet til efter de samme retningslinjer som de fire første bind. Det betyder, at der ikke er tale om nogen *kritisk* udgave i anden forstand, end at der hermed er udpeget en sammenhængende samling af blade som udtrykker DKP-ledelsens synspunkter. Det var ikke Houmanns intention at kommentere teksten, endsiige rette åbenlyse fejl. Denne linje har Lauridsen fulgt. Selvom der rundt omkring er skrevet dele af den illegale kommunistiske presses historie, og selvom Børge Houmann har skrevet om den flere steder, mangler der en videnskabelig undersøgelse af *Land og Folks* historie. Måtte dette sidste bind blive en opfordring til en forsker om at tage opgaven op.

Dette femte bind går fra *Land og Folk* nr. 57 for den 12. januar 1945 og frem til natten mellem den 4. og den 5. maj 1945. Nr. 62 af bladet udkom den 15. april, og den 24. april udsendtes et særnummer i anledning af den forestående første maj. Den 3. maj udsendtes så nr. 1 af *Folkets Dagblad*. Det første nummer hed stadig også *Land og Folk*, men nyt var det, at bladet skulle være et dagblad allerede inden Tysklands definitive sammenbrud. Den 4. maj udkom *Folkets Dagblad* nr. 2 og forudsagde sammenbrud og befrielse. Nr. 3 var et natblad og udkom natten til den 5. maj. Det var et løbeseddel henvendt »Til det danske Folk!«. Nr. 4 udkom af ukendte grunde ikke. Men det gjorde de følgende 3 numre af *Folkets Dagblad*. Der var imidlertid stor utilfredshed i partiet med det uvante navn og ikke mindst med, at man havde droppet det navn, som havde betydet så meget gennem næsten 4 års illegalitet. Så den 10. maj udkom nr. 8 med

navnet *Land og Folk*. Og det hed så bladet lige til det lukkede i 1991.

Med bind fem lægges en sten i en mur, som nu forbinder den kommunistiske presse før 1941 med den efter 1945. Selvom *Arbejderbladet* i sine sidste år nåede et oplag på måske 10-12.000, så var det illegaliteten, som flyttede den kommunistiske presse fra margin til centrum. Det marginale, revolutionære blad blev nu centrum i en national frigørelseskamp. *Land og Folk* var i sin illegale udgave det største danske blad i det alternative informationssystem. Hverken *Politiken*, *Berlingeren* eller *Social-Demokraten* kunne konkurrere uden at fortrække til illegaliteten. Og ingen af de etablerede dagblade gjorde det.

Land og Folk gik ud af krigen med en utrolig autoritet og kunne på trods af papirmangel og trykkerivanskeligheder udkomme i et oplag på omkring 60.000, mens partiets ugeblade udkom i 70.000 eksemplarer. Få år efter krigen var oplaget nede på 25.000 og ugebladene næsten ikke-eksisterende. Mod halvtredsernes slutning var bladets oplag som før krigen. Set i dette perspektiv som her antydes, er illegaliteten begyndelsen til en periode på 15-16 år, hvor kommunismen spiller en rolle i dansk historie udover sin oprindelige, marginale. Rødderne til forståelsen af dette forhold ligger ikke mindst i de 5 bind af det illegale *Land og Folk*. For første gang i DKPs historie lykkes det at formulere en politik, som udtrykte noget, der lå tæt på arbejderklassens flertal i meninger og interesser, mens partiets store konkurrent, Socialdemokratiet, foreskrev kollaboration med tyskerne.

Det femte bind af *Det illegale Land og Folk* er interessant læsning. Man fornemmer to modsatte forhold i teksterne. På den ene side er det en hård tid med mange tab på frihedskampens side. Selvom det måske nedtones noget i bladet, er det alligevel tydeligt at tyskerne slår hårdt. Men det gør de på den anden side, fordi krigen tydeligvis er ved at slutte allerede tidligt i 1945. I marts er det slut med aktioner, som koster materielle skader. Bombardementet af Shell-huset og aktionen mod Always i København i marts er en slags punktum for den væbnede kamp. I april ventes der. Det femte bind bygger op til befrielsen, som alle fremstillinger af besættelsen. Men adskiller sig fra disse ved at slutte lige før selve befrielsen.

Det store register i dette bind gør det muligt at søge både navneoplysninger og en del sagoplysninger i hele materialet. Det gør det til et uvurderligt hjælpemiddel til systematisering af de oplysninger, som kom frem i og delvis mellem linjerne. Der må kort sagt være mange potentielle brugere af *Det illegale Land og Folk*.

Morten Thing

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, oktober og december. Deadline er 1. februar, 1. maj, 1. september og 1. november.

Artikler og debatindlæg bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Birgit Løgstrup: Redaktionsskifte	3	Ole Raakjær, Erik Lottrup, Birgitte Bech, Peter Bøllingtoft, Viggo Petersen: Sulsted Kirke (Henrik Gjøde Nielsen).....	69
Inge Adriansen og Birgit Jenvold: Danske myter – fra dronning Thyre til krigen i 1864	5	Jens Vellev (red.): Braut 1. Nordiske vejhistoriske studier (Michael Hertz).....	70
Debat		Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 1720-1870 (Michael Hertz) .	71
Karsten Kjer Michaelsen: Lidt om at læse – og tro at man gør det	50	Henning Poulsen (udg.): Skonerten Skibladner af Rødvig. Beretninger fra en skipper og hans familie på Stevns (Erik Gøbel).....	72
Hanne Sanders: Om den tidlige vækkelse i Danmark og Sverige	54	Anders Enevig: Cirkus og gøgl i Odense 1826-1844 (Susanne Lisewski Svendsen)	72
Anmeldelser		Kerstin Arcadius: Museum på svenska. Läns museerne och kulturhistorien (Helga Mohr) ..	73
Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 12: Kirche und Gräberfeld des 11.-13. Jahrhunderts unter dem Rathausmarkt von Schleswig. Redigeret af Volker Vogel med bidrag af Gisela Grube, Inga Hägg, Gudrun Hühne-Osterloh, Hartwig Lüdtke und Hermann Piepenbrink (Lennart S. Madsen)	66	Jacob B. Jensen (red.): Søren Knudsen: Lykkelig jeg der så det... Rejsedagbøger 1899-1903 (Margit Mogensen).....	74
Knud Prange (red.): Det store i det små (Søren Federspiel).....	67	Flemming Just, Carsten Porskrog Rasmussen og Ib Gejl: Fra købmandsgård til koncern. Korn- og Foderstof Kompagniet 1896-1996 (Erik Helmer Pedersen)	75
Birgitte Bøggild Johannsen, Hugo Johannsen (m.fl.): Lyngby kirke (Jens Johansen).....	68	John T. Lauridsen (red.): Det Illegale Land og Folk januar 1945 – 5. maj 1945. Med register til det illegale Land og Folk 1941-1945 (Morten Thing)	76